

Mediterrán és Balkán Fórum

KELET-MEDITERRÁN ÉS BALKÁN TANULMÁNYOK KÖZPONTJA

XIII. ÉVFOLYAM 1. SZÁM

ISSN 1788-8026

KEDVES OLVASÓ!

A PTE Kelet-Mediterrán és Balkán Tanulmányok Központja (KMBTK) által újjára indított Mediterrán és Balkán Fórum a Balkán, a Kelet-Mediterráneum és a Közel-Kelet térségét érintő kutatások eredményeit közli. Az elektronikus formával célunk az, hogy a témában érdekelteket és érdeklődőket gyorsabban tájékoztassuk a friss háttérelmzésekkel.

A Mediterráneum és Balkán rovatokban tudományos elemzések közlésére vállalkozunk, a Mozaik címszó alatt ismeretterjesztő, kulturális jellegű írásoknak adunk helyet.

A Mediterrán és Balkán Fórum lehetőséget biztosít minden tudományos igényességgel elkészített, a térséget érintő munka közlésére. A tanulmányok magyar, ill. angol nyelvűek lehetnek, terjedelmük a 20 000 karaktert (képekkel, térképekkel, ábrákkal) nem haladhatja meg. A szakmai folyóirat csak a szerkesztőbizottság által lektorált írásokat jelenteti meg.

Tartalom:

Köszöntő.....	1
A kreatív gazdaság alapjai Lisszabonban a történelmi-kulturális hagyományok szempontjából.....	2
Átalakuló gazdasági régiók a magyar történelemben I.	21
Az Európai Unió és Törökország közötti vízumliberalizáció helyzete	39

Főszerkesztő:

Dr. Reményi Péter

Főszerkesztő-helyettes:

Dr. Kitanics Máté

Zagyai Nándor

Szerkesztőség:

7624 Pécs

Ifjúság útja 6.

Telefon: 72/503-600

Fax: 72/501-531

Web: <http://www.mbforum.hu>

ISSN 1788-8026

Szerkesztőbizottság tagjai:

Dr. Békési László, Dr. Eyüp Artvinli

Dr. Csüllög Gábor, Dr. Gábli Cecília,

Dr. Melek Çolak, Dr. Gulyás László,

Dr. Hóvári János, Dr. Carlos Flores Juberías

Dr. Juhász József, Dr. Kocsis Károly,

Dr. Jaime Nicolas Muniz,

Dr. Pap Norbert (elnök), Dr. M. Császár Zsuzsa

Dr. N. Rózsa Erzsébet,

Dr. Dejan Šabić, Dr. Kókai Sándor,

Dr. Siposné Kecskeméthy Klára,

Dr. Edita Stojić-Karanović,

Dr. Szilágyi István, Dr. Tonk Márton,

Dr. Végh Andor, Dr. Yamamoto Akiyo

Lapszerkesztő:

Sümeghy Dávid

Olvasószerkesztő:

Ambrus Andrea, Simon Bertalan, Sümeghy Dávid,

Szabó Róbert

Felelős kiadó:

PannonCastrum Kft.

Dr. Pap Norbert

7635 Pécs, Csóka dűlő 19

A kreatív gazdaság alapjai Lisszabonban a történelmi-kulturális hagyományok szempontjából

Murányi Kata¹

1. Abstract

As a result of globalization and the development of civilization, cities are facing new challenges. IT and technology are not only developed advances in the structure of society but also in the world of work: in addition to the emergence of multinational corporations, local experience has a significant competitive advantage. In terms of local knowledge and informal relationships, the dynamics of innovation development, lower transaction costs, environmental and social capital of institutions that provide the competitive advantage of a particular importance (eg. universities), local benefits that surpass the upper hand. In cities the local advantages have accumulated, the expression of the knowledge society is complemented by creativity, which increases the usefulness and value of knowledge. According to recent opinions, the real competitive advantage of cities lies in the creative society that uses information and knowledge as creative industries.

With the decline of industry and the development of the information society, places regarded industrial had suffered a change of function, abandoned properties began to be used. In Lisbon a similar trend can be observed: the old boat and textile factories and other industrial areas have been transformed into hubs of creativity used by actors of creative industries. City administration and leaders have discovered the importance of the knowledge society, innovation, artistic cooperation, as a comprehensive aspect of creative economy and industries, which can contribute to a beneficial effect on economy, competitiveness and development of the city. This change has a strong root in the historical background and traditions of Portugal, and can be deprived from the experiences of the colonial past, in which sense a common language and similar culture is shared among geographically different located countries.

This paper is based on the results of a field study done in Lisbon, Portugal in 2016, where urban creativity and its cultural-historical aspects were investigated. The results of this field study are leading toward a more complex research throughout the Portuguese speaking countries, better to say, the former colonial territories of Portugal. Following this path it is investigated if besides the common language and/or cultural-historical background is there a common Lusophone identity which could be shown in urban creativity methods and enhance them and could lead to the “creative city” model. As thus, besides city and government policies and tolerance factor, which could be crucial for dynamics in the city (Florida R. 2002) as well as the identity of a common language as background are being researched. Following the structure and analysis of the conducted interviews were set up in Lisbon, Portugal (12 interviews, 2016), São Paulo, Brazil (11 interviews, 2016) and Panjim and Margao, Goa, India (14 interviews, 2018), the aim of the research is to make an empirical comparative structure between the selected cities (and as thus countries/territories) in the Lusophone world, and map innovative and creative spaces and the characteristics of each city. The aim of this recent paper is to highlight the relation between the creative economy and the cultural-historical aspects, the elements of the pathway dependency of the Portuguese capital.

---

¹ doktorjelölt, Pécsi Tudományegyetem, Földtudományok Doktori Iskola

Keywords: creative economy, urban creativity, creative city, Lisbon, Portugal

2. Bevezetés

A kreatív gazdaság elmélete viszonylag új tudományterület, megközelítései, vizsgálatai és magyarázatai rendkívül szerteágazóak. Fejlődése a globalizáció mentén történt, amely hatására kialakult tudástársadalom megjelenésével az olyan régiók élvezhetnek versenyelőnyt, ahol az információ és az innováció magas szintű koncentrációjáról beszélhetünk. Egyre több kormányzat, állami szereplő, államközi szervezet (pl. UNESCO), integráció (pl. Európai Unió), önkormányzat fedezi fel a benne rejlő potenciálokat, és hosszútávú stratégiákat dolgoz ki a témában. A kreatív gazdaság számos területet, iparágat foglal magába, legyen szó tudományról, technológiáról, kultúráról vagy gazdaságról és iparról. Ami közösen jelen van ezekben, az a kreativitás.

A kreativitásnak azt a megközelítését használjuk, amely szerint társadalmi elismerés és tér nélkül nem létezhet kreatív teljesítmény. Ennek alapján Howkins (2002) megállapításában kreatív jelzővel illelhetjük azt, „aki valami újat alkot vagy eszel ki” (Howkins J. 2002, 9. p.). Ezt a meghatározást egészíti ki Csíkszentmihályi (2008) magyarázata. Szerinte egy dolog, az egyéni teljesítmény, legyen az alkotás, termék vagy szolgáltatás, akkor válik kreatívvá, ha a társadalmi mező (*field*) és a kulturális közeg (*domain*) azt befogadja. A társadalmi mező szakértői köre – befolyásos intézmények és/vagy személyek – határozza meg, hogy az egyén mely ötlete kerülhet bele a kulturális közegbe. Ennek értelmében az egyénnek el kell merülnie a kulturális közeg szimbolikus tartományában, hogy azt valamilyen új tartalommal megtöltse, amely képes átjutni a társadalmi mező szakértőinek rostáján. Tehát a kreativitás az egyén teljesítményéről az adott kulturális közegben meghatározó társadalmi szereplők és az alkotó egyén közös terméke. Ságvári (2005) a fentieket összefoglalva és adaptálva a kreatív gazdaság és kreatív ipar rendszerére utalva úgy fogalmaz, hogy a kreativitás önmagában egy szélesen értelmezhető attribútum, megjelenik, „mint az emberi lét alaptulajdonsága (...), mint értékteremtő gazdasági tevékenység (...), mint a kultúra és a művészetek alapja, a kreatív iparágak, illetve a mindezeket jótékonyan egyesítő kreatív gazdaság” (Ságvári B. 2005, 3. p.) rendszerében, amelyben piacot a fogyasztók igényei irányítják.

A kreatív gazdaság elméletei már az 1980-as években megjelentek, egyebek mellett Törnqvist (1983) és Andersson (1985) munkáiban. A globalizáció és az ezzel párhuzamos civilizációs fejlődés hatására a városok új kihívásokkal néztek szembe. A nehézipar hanyatlásával és az információs társadalom kialakulásával és fejlődésével a társadalom struktúrája is átalakult, az addig csupán ipari területként ismert helyszínek funkcióváltáson mentek keresztül, az elhanyagolt ingatlanokat elkezdték hasznosítani (Farkas J. 2002). Az informatika és technológia fejlődésével nem csak a társadalom szerkezete alakult át, hanem a munka világa is: a multinacionális vállalatok felbukkanása mellett a lokális előnyök is felértékelődnek. A helyi tudásbázis és az informális kapcsolatok, az innovációs fejlesztések dinamikája, az alacsonyabb tranzakciós költségek, a speciális versenyelőnyt nyújtó, a humán- és tudástőke kitermelésében szerepet játszó intézmények jelenléte (pl. egyetem) a környezeti és társadalmi tőke fontosságának szempontjából olyan szintézist alkotnak, melyekből lokális előnyök származnak (Lengyel I. 2003). A lokális előnyöket csoportosító városokban a tudástársadalom kifejezése kiegészül a kreativitással, amely megnöveli a tudás hasznosságát és értékét (Kao, J. 1999). Florida (2002) szerint a városok igazi versenyelőnye abban a kreatív társadalomban rejlik, amely az információt és a tudást, mint eszközöket használja, amely keresztmetszetében a kreatív iparágak állnak. Gazdaságilag új kitörési irányokat mutatnak a városok számára a tudásalapú társadalmon, az innováción, a művészeti kooperációkon, átfogólag a kreatív gazdaságon alapuló együttműködések. Goldenstein (2014) rámutat arra, hogy helyi és nemzeti szintű kormányzatok, állami szervek és vállalkozások elfogadták és átvették azt az új gazdasági stratégiát, amely azon a paradigmán alapszik, mely szerint a kreativitás és a kultúra gazdasági hangsúlyozása hozzájárul a növekedéshez,

munkahelyteremtéshez, az idegenforgalom és a külkereskedelem fellendítéséhez, és a társadalmi befogadás előmozdításához. Scott (1997) rávilágít arra, hogy a kreatív gazdaság kifejezést a kulturális gazdaság kifejezése előzte meg. Az alábbi ábra a kreatív gazdaság, a kreatív- és kulturális ipar összefoglalását ábrázolja (1. ábra):

Kulturális és kreatívipar

1.ábra: A kreatív gazdaság: A kulturális és kreatív ipar. Forrás: Musterd, S. et al. (2007) alapján saját szerkesztés (2016)

Összességében elmondható, hogy a kulturális szolgáltatások és termékek együttesen alkotják a kulturális gazdaságot, ezek általában az állam által fenntartott szolgáltatások. A kreatív iparágak egy tágabb halmazt jelent, amelybe a kulturális iparágak is beletartoznak. Olyan iparágak, termékek és szolgáltatások ezek, amelyek egy társadalmi igényre válaszul jöttek létre, ugyanakkor kreatív és gazdasági tartalommal is bírnak. Tehát a kreatív iparágakat jellemzi: a kulturális iparnál bővebb, azt magába foglaló iparágak halmaza; kreatív (művészi) tartalommal, de ugyanakkor gazdasági értékkel is bírnak; a társadalom által termelt és fogyasztott kreatív termékek és szolgáltatások létrehozását és elosztását végzik; elsődleges inputjuk a kreativitás és a szellemi tőke.

Portugáliát sajátos földrajzi, geopolitikai helyzetéből adódóan több, Huntington által megfogalmazott (2005) civilizációhoz – nyugati kereszténység, latin-amerikai, hindu, afrikai, iszlám – is történelmi kapcsolat fűzi. Ez a tapasztalat és a befogadó, nyitott közeg erősen hozzájárul ahhoz, hogy a portugál politikai, szervezeti vezetők felismerjék a kreativitásban rejlő lehetőségeket mind társadalmi, mind gazdasági szempontból.

Jelen tanulmány alapját egy 2016 folyamán Lisszabonban tett tanulmányút képezi, mely során helyszíni terepbejárás mellett alkalmam nyílt a portugál kreatív gazdaság szereplőivel interjút készíteni, összesen 12 darabot. Félig strukturált interjúk készültek a portugál főváros kreatív gazdaságának kiemelkedő szereplőivel (pl. Fundação Calouste Gulbenkian, Fundação Oriente, Comunidade dos Países de Língua Portuguesa, Time Out Market, LX Factory, Galeria de Arte Urbana, Start Up Lisboa, Underdogs Gallery, A Vida Portuguesa, FabLab Lisboa, Ateliermob). Ők azok, akik tevékenységükkel lenyomatot hagynak a város szövetében mind urbanisztikai, mind kulturális, társadalmi, gazdasági szempontból, vagy a városi kreativitás

folyamataira reflektálnak, hatással vannak, és akár képesek befolyásolni a portugál kultúrájú területek közti kapcsolatrendszeret. Az interjúk központi kérdései elsősorban a városi kreativitás jelenségeire, a kreativitásnak a köztérhasználatban megmutatkozó folyamatai, a történelmi múlt és a luzofón identitás köré rendeződtek, úgy mint: a történelmi-kulturális hagyományok miként befolyásolják a városi kreativitás fejlődését és miként támasztják alá a floridai 3T meglétét Lisszabonban; a kreativitás miként jelenik meg a városimázsban; a városi kreativitás milyen hatással van a gazdaságra, turizmusra, nemzetközi kapcsolatokra; létezik-e a volt portugál gyarmati területeket átfogó luzofón identitás, és ha igen, mik az ismérvei, miben van jelen, hatással van-e a városi kreativitás folyamataira.

Mivel jelen tanulmánynak célja a kreatív gazdaság és annak lisszaboni példájának elméleti hátterének ismertetése, így az interjúk értékelésére nem térek ki. A terepbejárás során szerzett tapasztalatokat ismertetem, amelyet megelőzött a vonatkozó szakirodalom áttekintése és elemzése. Ennek folyamán egyrészt a kreatív gazdaság külföldi és hazai irodalmát tekintetem át, továbbá a Portugáliát érintő irodalmat. Ez áll egyrészt Portugália történetének, kulturális-gazdasági-társadalmi hátterének áttekintéséből, és annak az összefüggésnek a kereséséből, hogy ez miként hat a jelen kreatív gazdaságának helyzetére. Másrészt azokat a dokumentumokat tekintetem át, amelyek a jelen portugál, azon belül is lisszaboni kreatív gazdaság helyzetét elemzik. Ennek fontos részét képezi a Lisszabon kreatív potenciálját összefoglaló stratégia, amely az Európai Bizottság Cross-Innovation Projektjének keretében valósult meg. 2013-ban a Lisszaboni Önkormányzat Innovációs és Gazdasági Osztálya átfogó tanulmányt tett közzé a város kreatív iparának helyzetéről, amelyben 2020-ig stratégiai irányokat szabnak meg. A tanulmányban részletesen szó esik a kreatív ipar szereplőiről és a hozzájuk kapcsolódó gazdasági fejlesztésekről és azok hatásairól egyebek mellett a turizmus területén. A szerzők hangsúlyozzák, hogy Lisszabon egy multikulturális, inkluzív és toleráns város, ahol a jól képzett és tehetséges munkaerő mellett megfelelő technológiai háttér is rendelkezésre áll a kreatív tevékenységet végzők odavonzására. És ebben a folyamatban a kedvező időjárási viszonyoknak és az ország földrajzi helyzetének is nagy szerepe van.

A tanulmány célja bemutatni, hogy az útfüggőség szempontjából miként segítette elő Lisszabon öröksége, a történelmi-kulturális-gazdasági-társadalmi fejlődése a kreatív gazdaság kialakulását és megerősödését a városban (Boschma R.–Martin R. 2007). Az útfüggőséget meghatározó dimenziók vizsgálatakor a város potenciálja, vonzereje, versenyképessége rajzolódik ki a történelmi beágyazottság függvényében. A lisszaboni esettanulmány vizsgálatakor a különböző dimenziók felvázolásával tekintjük át a város fejlődéstörténetét, úgy, mint gazdasági dimenzió, szocio-demográfiai dimenzió, intézményi dimenzió, az épített környezet valamint a város fejlődésének mérföldkövei (Musterd S. et al. 2007).

3. A város és a kreatív osztály

Az 1980-as évekre az információtechnológiai forradalom, a globalizáció és a hálózatiság felgyorsulásának hatására főként Nagy-Britanniában a piac újraértelmezésével a kulturális iparágak új felfogása került előtérbe. Számos, hanyatló iparral rendelkező egykori bányászvárosban elkezdtek alkalmazni a „kreatív iparág” koncepciót. Ennek hatására az állami kultúrpolitika hatóköre is kibővült. Európában elsőként 1998-ban, Nagy-Britanniában jött létre a kreatív iparágak első meghatározása egy erre szakosodott minisztériumi munkacsoport (*Creative Industries Task Force*) által, amely szerint a kreatív iparágak azon tevékenységek, amelyek gyökere az egyéni kreativitásban, képzettségben és képességekben rejlik, és amelyek képesek a szellemi tulajdon létrehozásán és felhasználásán keresztül jólétet és munkahelyeket teremteni². Ennek alapján a kreatív ipart 13 szektorban határozták meg: reklám, hirdetési ipar, építészet, művészeti és antik

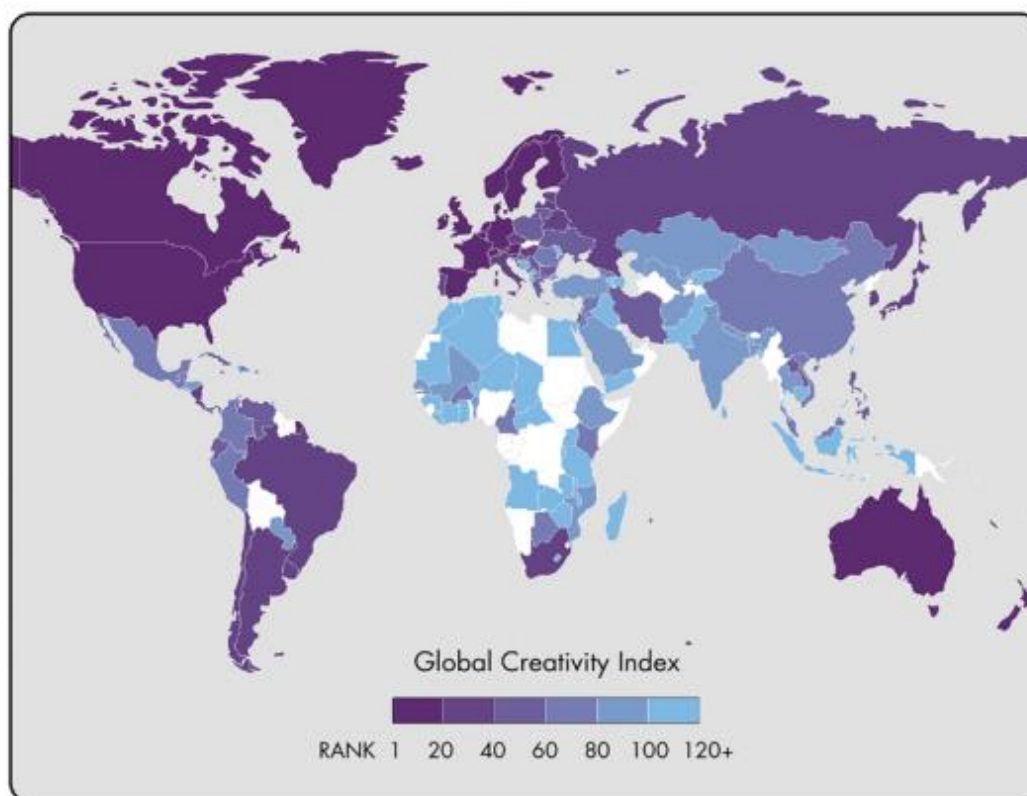
---

² www.culture.gov.uk

piac, kézművesség, dizájn, divattervezés, szoftverfejlesztés, film, játékfejlesztés, zene, televízió és rádió, előadóművészet, könyvkiadás. Ez a definíció azóta többször is változott, bővült, illetve országoként eltérést mutat ennek meghatározása.

A 2008-as világgazdasági válságot követően a kreativitás gazdaságban betöltött szerepe válaszként hathatott a bizonytalan helyzetben. Az Európai Unió a 2009-es évet hivatalosan is a *kreativitás és innováció* évének nevezte (europa.eu). Az Egyesült Nemzetek Szervezete állásfoglalása szerint a kreativitásnak a gazdaságban jövedelemteremtő, munkahelyteremtő hatása van, hozzájárul a kulturális sokszínűség és az emberi fejlődés elősegítéséhez (United Nations 2008).

A kreatív gazdaság témájában számos könyvet jegyző Florida a *The rise of the creative class* című könyvében (2002) arra mutat rá, hogy a kreativitás hajtóereje a tudás és az információ, amely innovációt állít elő, és a nagyvárosokban kumulálódik. Ebből is kitűnik, hogy a kreatív gazdaság jóval átfogóbb, mint a kulturális megközelítés. Szerinte felértékelődik a lokalitás, ezzel együtt a nagyvárosok sikere az úgynevezett 3T – a technológia, a tehetség, és a tolerancia – triumvirátusában rejlik. A technológia a gazdasági-technológiai fejlettséget, a tehetség a rendelkezésre álló humán erőforrás minőségét, a tolerancia a befogadó társadalmi-kulturális környezetet jelöli. Florida az empirikus alátámasztások érdekében létrehozta a kreativitási indexet. Az index alapján Portugália 2005-ben dobogós helyet szerzett, 2015-ben benne van a legjobb 25-ben. Ezt az állapotot a 2. ábra szemlélteti.

2. ábra: Globális kreativitási index (2015). Forrás: Florida R. et al. (2015)

A kreatív osztály elmélete előtt érdemes kitérni annak bázisára, a társadalmi tőke elméletére. Az 1980-as évektől kezdve a regionális fejlesztések hagyományos felfogása az volt, hogy a vállalatok, cégek és iparágak ösztönzik a regionális innovációt és növekedést, és így a hangsúly a helyszínválasztásra és a klaszterekre kerül (Florida R. 2006). A klaszterek, tehát a bizonyos iparágak koncentrációját jelentő földrajzi csoportosulások lényege, hogy képesek gyorsan mozgósítani a tehetséges, tanult munkavállalókat, ami óriási versenyelőnyt jelent (pl. IT-szektor a

Szilícium-völgyben). A francia szociológus Bourdieu társadalmi tőke elméletét (2008) az amerikai Putnam fejleszti tovább. A *Bowling Alone* c. könyvében (2000) az amerikai társadalmi tőkét és annak leépülését vizsgálja az 1950-es évektől kezdve. Szerinte a regionális gazdasági növekedés szorosan összefüggő közösségekhez kapcsolódik, ahol az emberek és a cégek szoros kapcsolatokat alakítanak ki és osztják meg ezeket egymással. Ugyanakkor a személyes kapcsolatok minden formája csökkent, amellyel az amerikaiak a társadalmi életük alapját képezik, oktatják és gazdagítják. Úgy vélekedik, ez aláássa az aktív polgári szerepvállalást, amelyet az erős demokrácia megkövetel polgáraitól. A szoros, kohéziós közösség és a társadalom hagyományos elképzelései gátolják a gazdasági növekedést és az innovációt. A gyenge kapcsolatok hatékonyabbak, a lazább hálózatokkal rendelkező helyek nyitottabbak az újonnan érkezők számára, és ezáltal elősegítik az erőforrások és ötletek új kombinációjának kibontakozását. A hagyományos nézettel – mely szerint bizonyos helyek azért fejlődnek, mert kereskedelmi útvonalakon fekszenek vagy természeti erőforrásokban gazdagok – ellentétben a kulcs a magasan képzett és produktív munkaerőben rejlik. A gazdasági növekedés és a humántőke együtt jár. Ebben nagy szerepe van a városok vonzerejének, hogy mennyire képesek a kreatív embereket odavonzani (Jacobs J. 1985).

Florida (2002) szerint a gazdaság fő hajtóereje a kreatív munkaerő, a kreatív emberek, az úgynevezett kreatív osztály. Ők olyan munkában vesznek részt, amelynek feladata új formák létrehozása, amelyek könnyen transzferálhatók és széles körben hasznosak. Florida azt vizsgálja (2005), hogy egyes emberek vagy csoportok lakóhelyválasztását mi befolyásolja, és ez a folyamat miként viszonyul a társadalmi diverzitás kérdéséhez, és milyen hatással van a városrész gazdasági és innovációs folyamataira. Egyrészt megalkotta a kreatív mag fogalmát. Ide sorol minden olyan kreatív szakembert, aki új gondolatokat, formákat, technológiát, szolgáltatást hoz létre. Ide sorolja egyebek mellett a filmkészítőket, a szoftveriparban dolgozókat, a kutatókat, a művészeket, az írókat, az építészeket stb. A másik megközelítés szerint beszélhetünk úgynevezett kreatív szakemberekről, akik a tudásalapú iparágakban dolgoznak, és jellemző rájuk a problémamegoldás, a nagyfokú önállóság és a magas képzettség. Ők elsősorban a high-tech szektorban és a pénzügyi szolgáltatások piacán tevékenykedő szakemberek.

A kreatív osztály tagjai folyamatosan távolodnak el a hagyományos vállalati közösségektől, a munkásosztálybeli központoktól a kreatív központok felé. Ezek, az úgynevezett kreatív központok korunk gazdaságának nyertesei, ahol kiemelkedően magas a kreatív osztály tagjainak koncentrációja, a kreatív gazdasági eredmény, az innováció és a magas iparági növekedés formájában. A kreatív ágazatokban tevékenykedő vállalatokra jellemző, hogy ott telepednek le, ahol magas a kreatív osztály tagjainak koncentrációja, tehát követik a munkavállalókat. Ez jellemzően egy integrált ökoszisztéma. A kreatív osztály tagjai nem fizikális elemek, látványosságok miatt (pl. bevásárlóközpont megléte, stadionok stb.) költöznek adott helyre, ezek a tényezők számukra nem vonzóak. Kiváló minőségű élményeket, nyitottságot és sokszínűséget keresnek, és lehetőséget kapnak arra, hogy személyazonosságukat, mint „kreatív emberek” hitelesítsék.

A kreatív tevékenységet végzők számára a legfontosabb szempontok, tényezők, amiket az adott városban történő letelepedéskor mérlegelnek, a következők (Florida R. 2002):

- a városi környezet minősége;
- a város kulturális közege;
- a város imázsa és attraktivitása;
- a város gazdag történelmi hagyományai;
- a városi lakó- és munkakörnyezet sokszínűsége és változatossága;
- a város szellemileg inspiráló kulturális környezete;
- a városi életminőség, a szolgáltatások színvonala;
- a városban élők toleranciája, a helyi társadalom nyitottsága és befogadókészsége.

Florida osztályelméletét több kritika is éri, egyebek mellett azért, mert vizsgált területe az Egyesült Államok nagyvárosai, amelyek komplexitása eltér például az európaiakétól. Miközben Florida a kreatív osztály odacsábításában látja adott város sikerének a kulcsát, addig az európai tapasztalatok szerint a kreatív vállalkozások a legfőbb indikátorai ennek a folyamatnak (Egedy T. et al. 2018).

A 2006 és 2010 között Európa 13 nagyvárosi régióját vizsgáló nemzetközi ACRE (*Accommodating Creative Knowledge*) kutatás legfőbb célja az volt, hogy összegyűjtse és megvizsgálja azokat a tényezőket, amelyek alapján a kreatív gazdaság szereplői egy bizonyos városban illetve városrészben letelepednek (Musterd S. et al. 2007). A legfontosabb tényezők a következők:

- **Útfüggőség:** a jelenlegi gazdasági helyzet megértéséhez meg kell vizsgálni az adott terület, város vagy városrész fejlődéstörténetének útjait (Boschma R.–Martin R. 2007). Elősegíti a kreatív ipart, ha a terület nemzetközi történelmi-kulturális vagy felsőoktatási-képzési központ elismertséggel bír, ha politikai-gazdasági döntéshozói funkcióval rendelkezik, ha jelen vannak benne a magas képzettséget igénylő gazdasági tevékenységek, vagy ha már a korai szakaszban a (nehéz)ipar alárendelt szerepben van a szolgáltatásokkal szemben (Eckert D. et al. 2010);
- **Klaszterelmélet:** a kreatív iparágak egyik jellemzője a cégek és a munkaerő klaszteresedése, amely összefüggésben van a regionális fejlődéssel (Scott A. J. 2000). A klaszterek létrejötté kiemelkedő a versenyképesség szempontjából, egymással szorosan összekapcsolódó iparágak, vállalkozások, intézmények és szolgáltatások földrajzi koncentrációját jelentik (Porter M. E. 2000). A klaszterek és a városfejlődés történeti útja között szoros összefüggés mutatható ki (Maskell P.–Malmberg A. 2007);
- **Telephelyelméletek:** a nyersanyagforrás, a megfelelő munkaerő, az elérhetőség, az infrastruktúra, a tőke, az intézmények, a szabályozás megléte. A klasszikus telephelyelméletek hibája, hogy nem vesznek figyelembe olyan, a versenyképességhez elengedhetetlen tényezőket, mint a lokalizáció, a humán erőforrás, a technológia vagy az innováció (Lengyel I.–Rechnitzer J. 2004);
- **Puha tényezők:** az új gazdasági berendezkedés sokkal inkább alapul az ötleteken (Keresnyei K.–Egedy T. 2015). A kreatív gazdaság fejlődése nagymértékben a puha tényezőktől függ, mint a városi környezet minősége, a lakó- és munkakörnyezet, a városimázs és életminőség, a kulturális élet és annak sokszínűsége és színvonala, a szellemileg inspiráló közeg, a tolerancia és befogadókészség (Florida R. 2006);
- **Individuális tényezők, hálózatelméletek: személyes kötődések, tapasztalatok, szervezeti kapcsolatok, hálózatok megléte** (Bontje M. et al. 2011).

Ennek alapján elmondható, hogy az európai nagyvárosokban a leginkább kreatív városrészeknek kifejezetten magas a társadalmi és funkcionális változatossága. Ugyanakkor, egy ponton túl, az elhelyezkedésük miatt ugrásszerűen nőnek az ingatlanárak az adott környékeken, amely a szimbolikus tőkékük növekedésének tudható be, amely dzsentifikációs trendet mutat és hozzájárul a társadalmi-gazdasági szegregáció növekedéséhez (Musterd S. 2006).

Amennyire úttörőek Florida elméletei, annyira sok kritika is éri azokat. Pratt (2008) szerint Florida a kulturális fogyasztásra teszi a hangsúlyt, mely mellett a termelés jelentéktelenné válik, hamisan azt a látszatot keltve, hogy a kreatív gazdaság a fejlődés következő szintjét jelenti, amelyben a kreativitást képviselő osztály erősen elitista (Pratt A. 2011). Pontosán ez a trendi osztály és annak a meghatározása, ki is számít valójában tagjának, és a hozzá köthető leszivárgás gondolatát – miszerint a szegény rétegeket az emelheti fel, hogy a kreatív osztály kultúrája lejut hozzájuk – tartja Colomb (2011) kérdésesnek. Ebben a rendszerben „a kreatív egyének a

vezetők, a lumpen kétharmad csak utas” (Peck J. 2013, 300. p.). Florida alapvetően a (nagy)városi terekre összpontosít, mit sem törődve a vidék kreativitásának vizsgálatával (Harvey D.C. et al. 2012). Peck (2013) a floridai tanok több elemét is kritikával illeti. A kreatív osztály városon belüli helyválasztása dszentifikációs folyamatot indít el, amely ingatlanpiaci spekulációkhoz vezet. Ezzel jellemzően a szegényebb társadalmi réteg szorul ki, földrajzilag is a perifériára. Ehhez kapcsolódik Wilson és Keil (2013) meglátása, szerintük ugyanis a valódi kreatív osztály valójában a szegényebb osztályt jelenti, akik talpraesettségükkel és találékonyságukkal hozzájárulnak a városok gazdasági működéséhez. A városok rangsorolására, a várostárségek kreativitásának mérésére és minősítésére megalkotott indexek –, úgy mint „bohém”, „meleg” stb. – tudományosan nehezen elfogadhatók (Peck J. 2013). Ezzel összefüggésben Malanga (2004) hangsúlyozza, hogy gazdaságilag valójában nem a kreatív városnak kikiáltott San Francisco vagy New York a sikeres, hanem az alacsony adókulcsokat biztosító és vállalkozásbarát Las Vegas. Ez alapján belátható Sawicki (2003) megfigyelése, hogy hiányzik a kapcsolat indoklása a kulturális nyitottságot mérő számok és a gazdasági fejlődés között. A városok összehasonlításával és rangsorolásával, a nagy változások nélkül megvalósítható városimázs újragondolásával Florida olyan fejlesztési irányra ösztönzi a városvezetőket, amely „egyfajta cappuccino-várospolitika, sok tejszínhabbal” (Peck J. 2013, 306. p.).

4. A kreatív gazdaság helyzete Lisszabonban

A globális gyarmatbirodalmat kiépítő Portugáliának évszázadokon keresztül fő szerepe kimerült az egykori területekről származó természeti erőforrások, nyersanyagok és humán javak felhalmozásában és ezek újraelosztásában, egyfajta gyűjtőtégelye volt a különböző gyarmatairól származó kultúráknak. Amint arra Cunha is rámutat (2012), az egykori Portugál Birodalom alapvetően négy befolyási övezetből állt: az európai szárazföldi rész és a hozzá tartozó szigetek (Azori-szigetek és Madeira), az afrikai területek (Angola, Mozambik, Zöld-foki Szigetek, Bissau-Guinea, São Tomé és Príncipe), Brazília, illetve az ázsiai területek (Goa, Makaó és Kelet-Timor). A hódítások lefolytatásában a civilizációs-vallási küldetéstudat európai mintájú kulturális terjeszkedését hirdették, ahol Portugália nem csupán a kereskedelem, hanem a művészetek, oktatás, nyelv közti átjárhatóságot is biztosította a kontinensek közt. A gazdasági és a kulturális kapcsolatok is nemzetközivé váltak, amely hozzájárult egy olyan állam kiépüléséhez, ahol „a kultúra az országhatáron kívül születik” (Saraiva J. H. 2000, p. 157.)

Ennek a gyarmati rendszernek az alapját a területeken meg- és kitermelt természeti javak és azok anyaországba történő eljuttatása biztosította, amely előidézte a más kultúrák beáramlását az országba. Ez a folyamat, a kultúrák keveredése már akkor elkezdődött Portugáliában, mikor az egykori Római Birodalom gazdag tartománya iszlám kézbe került (Birmingham D. 1993). Az ország földrajzi, történelmi és geopolitikai háttere, a „civilizációs küldetéstudata” jól mutatja, hogy Portugáliában egyszerre jelenik meg a luzofón, az európai és a trópusi karakter unikális szimbiózisa, amely más európai entitásokra nem jellemző (Szilágyi I. 2013). 1974. április 25-én a kapitányok mozgalma megdöntötte a diktatúrát (Salgó L. 1990). A gyarmatok függetlenné válásával és az új, baloldali-liberális politikai berendezkedéssel az addigi nemzetközi elszigeteltség kezdett feloldódni. Portugália nyitott az európai és atlanti országokra, továbbá a közös érdekeken, értékeken, nyelven és kulturális örökségen alapuló szoros partneri viszonyt alakított ki a volt gyarmati országokkal, amelynek későbbi hozománya az 1996-ban megalakult CPLP, a Portugál Nyelvű Országok Közössége (Comunidade dos Países de Língua Portuguesa) (Szilágyi I. 2013).

A 2011-es népszámlálás alapján Lisszabon nagyvárosi területén, 3015,24 négyzetkilométeren 2 821 876 lakos él (INE, Anuário Estatístico da Área Metropolitana de Lisboa 2015). Ebből a főváros önállóan 100,05 négyzetkilométert tesz ki, lakossága 551 978 fő (INE, 2015). Florida Lisszabont a világ negyven megarégiójának egyik központjaként értelmezi (Florida R. et al. 2008). Ennek értelmében Lisszabon fontos helyet foglal el az európai

megarégiók rendszerében, és az Ibériai-félsziget kiemelkedő gazdasági motorja. Lisszabon nagyvárosi területén 22 000 fő dolgozik a kreatív iparban, amely az országban dolgozó összes kreatív munkaerő 30 százalékát jelenti – hivatalosan összesen 38 287 munkahelyről beszélhetünk (Lisbon Creative Economy, 2013).

Mielőtt rátérnénk a főváros kreatív gazdaságának helyzetére, elengedhetetlen felvázolni a portugál kulturális és kreatív szektorok jellemzőit. Politikai döntéshozatali szinten a kulturális és kreatív szektorok központosítva a Kulturális Minisztérium alá tartoznak. Négy szakaszt különböztetünk meg a portugál kulturális politikában (Gomes R. T.–Martinho T. D. 2011):

1. 1974 előtti zárt rendszer;
2. 1974 után, új törvény: (III/73.): az állam feladata a kultúra demokratizálása és támogatása;
3. 1995-ben létrehozzák az önálló Kulturális Minisztériumot;
4. 2006, 2011: a minisztérium átstrukturálása.

A kulturális politika szempontjából fontos szereplő a Gulbenkian Alapítvány (Fundação Gulbenkian), a Serralves Alapítvány (Fundação Serralves), a Luzo-Amerikai Alapítvány (Fundação Luso-Americana) és az Oktatási Minisztérium (Ministério da Educação). A könyvkiadás szempontjából, a Gazdasági Minisztérium (Ministério da Economia) a kreatív iparágak és turizmus szempontjából, a Külügyminisztérium (Ministério das Relações Exteriores) a nyelvi kérdésekben kompetens, a Közhasznúsáért Felelős Minisztérium (Ministério dos Produtos Públicos) az örökségvédelem szempontjából lát el kiemelkedő feladatokat.

A fentiekén kívül lényeges megemlíteni a nemzetközi szintre kiterjedő kulturális együttműködések, amelyek alapvető rendeződési elve a közös nyelven és a kulturális-történelmi hagyományokon alapszik. A portugál nyelv és kultúra népszerűsítésére hozták létre a Külügyminisztérium alá tartozó, a világ számos országában tevékenykedő Camões Intézetet (Instituto Camões). A közös történelmi-kulturális-nyelvi hagyományokon alapuló Portugálul Beszélő Országok Közössége (Comunidade de Países de Língua Portuguesa, rövidítve CPLP) nemzetközi szerveződés politikai, gazdasági, edukációs területeken lát el kiemelkedő feladatokat.

A főváros kreatív gazdaságának alapkövét Lisszabon Önkormányzatának Gazdasági és Innovációs Igazgatóságának Innovációért és Stratégiáért felelős részlege tette le. Először 2013-ban publikáltak átfogó tanulmányt a város kreatív iparáról, amelyben 2020-ig lefektették a stratégiai irányokat (Lisbon Creative Economy, 2013). A tanulmányban részletezik a kreatív gazdaság szereplőinek és a hozzájuk kapcsolódó gazdasági és turisztikai fejlesztéseknek dinamizmusát, kiemelve, hogy Lisszabon egy multikulturális, befogadó és toleráns város. Portugáliában elsőként ebben a tanulmányban határozzák meg a kreatív iparágakat és annak hármas felosztását (1. táblázat).

1. táblázat: A kreatív iparágak rendszerezése Portugáliában

Kreatív Szolgáltatások	Kulturális Iparágak	Művészeti és Kulturális Tevékenységek
● Reklámtevékenység; ● Építészet; ● Design (tervezés, formatervezés és divat).	● Mozi; ● Videó; ● Zene; ● Rádió és televízió; ● Kiadói tevékenység (könyv, újság, magazin); ● Nyomtatás és sokszorosítás, grafikai munkák.	● Művészeti tevékenység, irodalmi és kulturális alkotások (beleértve fotográfiát és előadó- művészeteket, kézművességet), kulturális örökség.

Forrás: Lisbon Creative Economy (2013) alapján saját szerkesztés (2018)

A portugál főváros a történelmi épületei között uralkodó kreatív légköre miatt is oly kedvelt desztináció az utazók számára, egy olyan kivételes helyszín, amely fejlődésére a 2008-as gazdasági világválság láthatóan jó hatással volt. Ekkor kezdett el fellendülni a régi raktárak, gyárak kreatív- és kulturális központként történő hasznosítása, az autentikus környezet (például egykori nyomdaipari gépek) megtartásával, de funkciójának átértelmezésével napjaink igényeihez igazították (ld.: LX Factory). Átalakult a városvezetés szemlélete a köztér, az utcakép, a városimázs fejlesztésével és a művészetten keresztüli neveléssel, közösségépítéssel kapcsolatban, amelyben kiemelkedő szerep jut az önkormányzat által felkarolt és igazgatott street art kezdeményezéseknek. A nyitott, befogadó, innovatív és konstruktív önkormányzatiságnak szemlátomást vannak előzményei, és ez meghökkentően nyilvánvaló a város utcáit pásztázva. A köztéri szobrok, a házfalak, a templomok, a terek elnevezései, a vár, a kikötő mind-mind őrzi a történelmi keret, a gyarmati múlt emlékezetét.

A közös értékek megóvására elsőként a városvezetés dolgozott ki nagyívű programot. 2008-ban, a történelmi Bairro Alto negyed rehabilitációja kapcsán létrehozták az Örökségvédelmi és Kulturális Osztály alá közvetlenül tartozó Galeria de Arte Urbana, röviden a GAU szervezetét, amely a street art kezdeményezéseket tartja kézben. Első körben megtisztították az utcákat, bárakat, padokat, kirakatokat a nem kívánt feliratoktól. Ezzel párhuzamosan felállítottak egy, a mai napig sok látogatót vonzó, több panelből álló kültéri kiállítóhelyet a Calçada da Glória utcácskában (lásd 3. ábra), azóta pedig a város több pontján születtek hasonló kiállítóhelyek. Ilyen például az Alcântara kerületben, a folyóparti régi gyárnegyedben létrejött több kezdeményezés, mint az Alcântara-Mar vasútállomást beborító, folyamatosan frissülő alkotások, 2014-ben a forradalom negyven éves emlékére életre hívott 40 éves 40 murais hatalmas falai, a 25 de Abril híd pilléreit díszítő munkák a Natureza Viva projekt keretében, vagy a Lisszabon kreatív iparát sűrítő LX Factory területén létrejött alkotások (4. ábra).

3. ábra: A Calçada da Glória kültéri művészeti galéria. A GAU által életre hívott kültéri galérián rendszeres időközönként cserélnek helyet a legális street art munkák. Lisszabon, Portugália. Forrás: a szerző saját felvétele (2016)

Az évente nagyjából 70 projektet levezénylő GAU a hajtómotorja a folyamatnak, hogy minél több legális, a városhoz méltó street art alkotás szülessen, amelyeket egytől egyig nagyrészt a városvezetés támogat és finanszíroz. A projektek között előfordulnak edukációs workshopok nyugdíjasoknak és egészen apróknak, nemzetközi konferenciák (például a Street Art and Urban Creativity konferencia), kampányok a történelmi, a forradalom ideje alatt született graffitik megőrzésére, de a városban található street art alkotásokat összegző könyveket, kiadványokat is jelentetnek meg. A GAU-n kívül számos vállalkozás szervez street art tematikájú városi sétákat, melyek rendkívül népszerűek a turisták körében.

4. ábra: Street art alkotás az egykoron gyárépület, ma kreatív központként emlegetett LX Factory területén. Lisszabon, Portugália. Forrás: a szerző saját felvétele (2016)

A korábban ismertetett, a kreatív gazdaság alapját adó floridai (2002) technológia-tehetség-tolerancia hármasságára (3T) a fővárosban egyre nagyobb hangsúlyt fektetnek, tanulva az ország több évszázados történelemmel rendelkező nemzetközi kapcsolataiból, kihasználva ezek innovációs fontosságát, amelyben a közös nyelvnek, a megértésnek, a hasonló értékrendszereknek fontos szerep jut.

Tehetség alatt a városvezetés a felsőoktatást és a speciális képezést nyújtó oktatóhelyek diverzitását és számát emeli ki. A több mint száz felsőoktatási intézménnyel a város széles lehetőséget kínál a fiataloknak a különböző tudományok elsajátítására és tehetségük kibontakoztatására. Évente 30 ezer hallgató szerez diplomát, és évente nagyjából 1800 fő szerez képezést a kreatív vagy művészeti szektorban. A külföldi hallgatók körében is népszerű a város, a 2010/2011-es tanévben több mint 4000 diák tanult Lisszabonban Erasmus-ösztöndíjjal (Lisbon Creative Economy 2013).

A tolerancia faktor megléte alapvetően a történelmi háttérből vezethető le. A történelmi-földrajzi tényezők, a gyarmati rendszer miatt a fővárosban régre visszanyúló hagyománya van a bevándorlók fogadásának, ahol a különböző kultúrákból érkezők több generáción keresztül tapasztalták meg a békés egymás mellett élést. A tolerancia hangsúlyozása fontos szerepet tölt be a lisszaboni székhelyű CPLP által vezetett munkában és a szervezet küldetésében. A luzitán világ új típusú, a „közös történelmen, hagyományokon, nyelven, kollektív emlékezeten, demokratikus politikai elkötelezettségen alapuló” (Szilágyi I. 2009, p. 71.) együttműködésének példája az 1996-ban életre hívott Portugál Nyelvű Országok Közössége. Tagjai Portugália és az egykori gyarmatai - Angola, Brazília, Zöld-foki Köztársaság, Bissau-Guinea, Mozambik, Portugália, São Tomé és

Príncipe, Kelet-Timor (valamint Szenegál, Mauritius és Egyenlítői-Guinea)³. A portugálul beszélő területeken belül jellemző az emberek, javak és a kultúra szabad áramlása, ezt nevezhetjük egyfajta luzofón kozmopolitanizmusnak (Cunha I. F. 2012). A luzofón migrációs rendszer alappillérei a következők (Baganha M.I. et al. 2009):

- hálózatiság – történelmi, koloniális, kulturális kapcsolatok;
- bilaterális megállapodások a portugálul beszélő országokon belül az igazságügy, oktatás, telekommunikáció, kereskedelem, határok, biztonság terén;
- emberi mobilitás;
- társadalmi mobilitás, turizmus;
- technológiai mobilitás.

A integráció sikerességét tagállomokként monitorozó nemzetközi Migráns Integrációs Szakpolitikai Index⁴ mérése alapján 2014-ben Portugália a második helyen szerepel, ami köszönhető a bevezetett intézkedéseknek, családgyejesítésnek, az EU-n kívülről érkezők magas integrációjának, a munkavállalás ösztönzésének stb. Ebből is kitűnik, hogy a tolerancia – köszönhető a gyarmatok színes kultúrájának, a luzofón kooperációnak, az újkori történelem eseményeinek, az 1974-es forradalomnak és hozományainak, a gyarmati háborúk során a gyarmatokról visszatérők gyors beilleszkedéséből szerzett tapasztalatoknak – valóban fontos eleme a portugál kultúrának. Lényeges pont, hogy a főváros az Európai Unió Interkulturális Városok hálózatának tagja⁵.

Technológia szempontjából mind az infrastruktúrának fejlettségében, mind a telekommunikációs hálózatok terén Lisszabon rendelkezik a szükséges erőforrásokkal, hogy képes legyen a kreatív klaszter dinamizálására. Emellett a városvezetés szorosan együttműködik az IT szektorban tevékeny vállalkozásokkal. Az egyik, ebből a kooperációból született kezdeményezést, a Lisbon Big Apps-et⁶ 2014-ben indították útra, amely egy verseny a szoftverfejlesztők és start-up vállalkozások számára. A verseny célja megtalálni, fejleszteni és elismerésben részesíteni azokat a legjobb mobiltelefonos alkalmazásokat, amelyek megkönnyítik a városban élők, dolgozók, vagy a Lisszabonba látogatók mindennapjait (Lisbon Creative Economy 2013).

Ahogy azt korábban Florida (2002) megállapításai kapcsán kiemeltük, a kreatív gazdaság szereplőinek, a kreatív osztály tagjai számára kiemelkedően fontos a lakó- és munkakörnyezet minősége. Lisszabon esetében erős belvárosi koncentrációról beszélhetünk (5. ábra) – Baixa, Cais do Sodré, Mouraria, Campo de Ourique kerületek –, továbbá jelentős elsősorban a központtól nyugatra, a folyópart mentén – Santos, Alcântara, távolabb Belém városrészek, ahol egykori ipari épületeket alakítottak ki irodáknak. Ezeknek a beruházásoknak jelentős *spill over* és dzsentifikációs hatásuk van az érintett kerületekben.

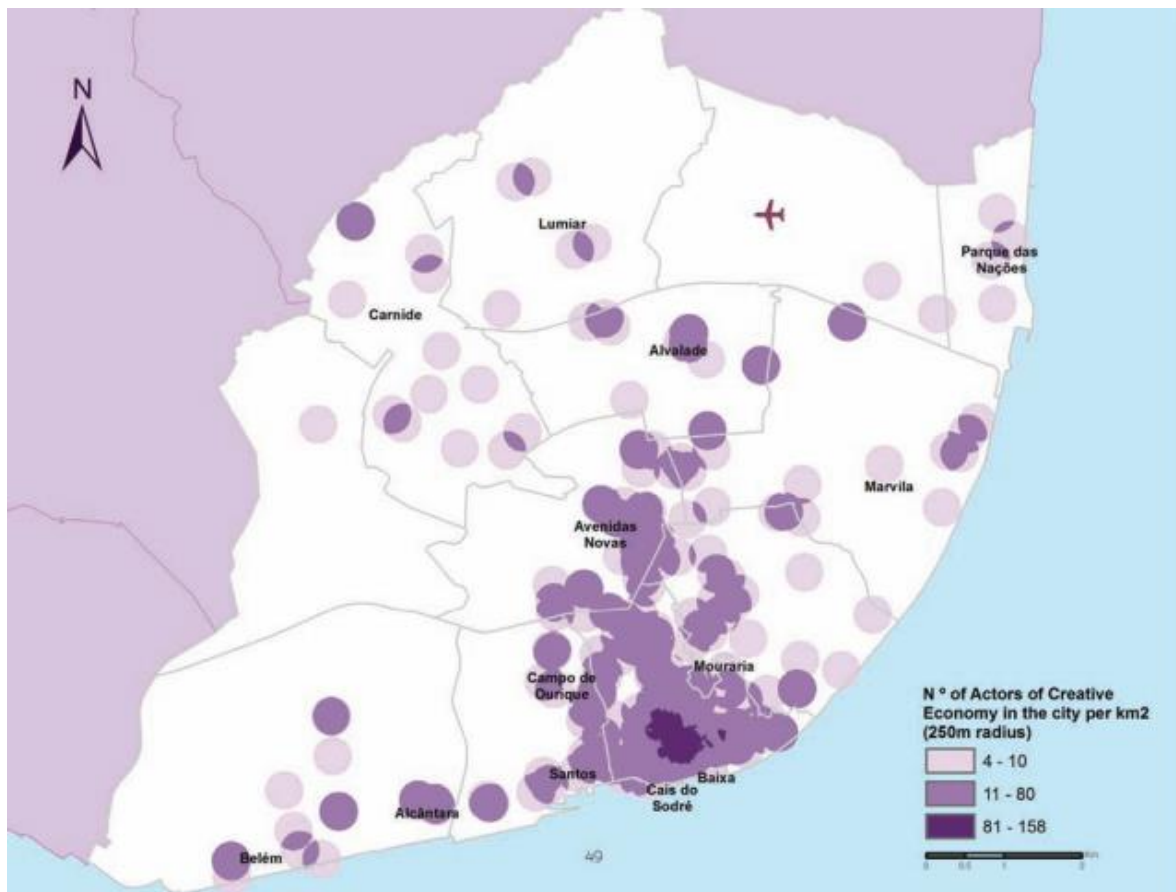
---

³ www.cplp.org

⁴ www.mipex.eu

⁵ www.coe.int

⁶ lisboa.bigapps.co

5. ábra: A kreatív gazdaságban tevékeny vállalkozások, szervezetek számának sűrűsége Lisszabonban. Forrás: Lisbon Creative Economy, p. 49. (2013)

Főleg a 2008-as válság után kiemelt figyelmet kapott a történelmi ipari épületek rekonstrukciója és átalakítása. Példa erre az önkormányzati kezdeményezésre született Mercado do Forno do Tijolo, amely az elsők között teremtett lehetőséget co-working irodának és FabLab-nek, vagy a Start Up Lisboa cégnév alatt működő belvárosi inkubátorház. Magánbefektetői kezdeményezésre, egykori ipari épületek területén jöttek létre olyan kreatív központok, mint az LX Factory Alcântara kerületben a nyugati, a Fábrica do Braço de Prata no Poço do Bispo a keleti városrészben. Továbbá olyan szórakozóhelyeket alakítottak ki egykori belvárosi gyárépületekben, mint a Pensão Amor vagy MusicBox. Városrehabilitáció szempontjából meg kell említeni a belváros nyugati peremén kialakított Santos Design District kezdeményezést. Egyéb példák az egykori belvárosi bank épületében helyett kapott divat- és dizájnmuzeum, a Mude (Museu do Design e da Moda), a kétfévente megrendezésre kerülő Experimenta Design dizájn hét eseményei, az építészeti triennálé (Trienal de Arquitetura), a Moda Lisboa divathét, a Lisboa & Estoril Film Festival, a Time Out magazin nemzetközileg is referenciaként emlegetett hírszterpiaca (6. ábra), vagy a dzsentrifikálódó Intendente téren a Casa Independente szórakozó- és vendéglátóhely. Ezek a példák referenciaként szolgálnak a kreativitást hangsúlyozó mozgalomban nem csak építészeti, urbanisztikai szempontból. Hozzájárulnak a kreatív városimázs növeléséhez, turisztikai desztinációk lehetőségének kiterjesztéséhez, a kereskedelem fellendítéséhez.

6. ábra: Time Out Market Lisszabon belvárosában. A hagyományos piacból átalakított Time Out magazin nemzetközileg is elismert gourmet piaca 2014-ben nyílt meg önkormányzati támogatással, a város legjobb vendéglátóhelyeit hozza egy tető alá. Lisszabon, Portugália.

Forrás: a szerző saját felvétele (2016)

5. Összefoglalás

A nehézipar hanyatlásával párhuzamosan elkezdett kialakulni az információs társadalom, amelyben kiemelkedő szerep jut a tudásnak és technológiának, ugyanakkor a lokális előnyök is felértékelődtek. Az eredetileg nehézipari helyszínek funkcióváltáson mentek keresztül, az elhanyagolt ingatlanokat elkezdtek hasznosítani. A lokális előnyöket csoportosító városokban a tudástársadalom hasznosságát és értékét növeli a kreativitás (Kao J. 1999). Florida (2002) szerint a városok versenylőnyét a kreatív társadalom jelenti, amely tagjai eszközként használják az információt és a tudást. Gazdaságilag új kitörési irányokat mutatnak a városok számára kreatív gazdaságon alapuló együttműködések. Ennek értelmében a kreativitás és a kultúra gazdasági hangsúlyozása hozzájárul a növekedéshez, munkahelyteremtéshez, az idegenforgalom és a külkereskedelem fellendítéséhez, és a társadalmi befogadás előmozdításához (Goldenstein L. 2014).

A kreativitásban rejlő potenciálokat egyre több kormányzat, állami szereplő, államközi szervezet, integráció, önkormányzat kezdte el felismerni, és erre felfűzve hosszútávú stratégiákat kidolgozni. A kreatív gazdaság számos területet, iparágat foglal magába, legyen szó tudományról, technológiáról, kultúráról vagy gazdaságról és iparról. A kreatív gazdaságon belül a kreatív iparágak kifejezés olyan halmazt jelent, amelybe a kulturális iparágak is beletartoznak. Olyan iparágak, termékek és szolgáltatások ezek, amelyek társadalmi igényre válaszul jöttek létre,

ugyanakkor kreatív és gazdasági tartalommal is bírnak. Florida (2002) felfogásában a gazdaság fő hajtóereje a kreatív munkaerő, a kreatív emberek, az úgynevezett kreatív osztály. Florida azt vizsgálja (2005), hogy az egyes emberek vagy csoportok lakóhelyválasztását mi befolyásolja, és ez a folyamat miként viszonyul a társadalmi diverzitás kérdéséhez, és milyen hatással van a városrész gazdasági és innovációs folyamataira. A kreatív osztályon belül beszélhetünk kreatív magról és kreatív szakemberekről, Florida szerint mindkét esetben szükség van a megfelelő közegre ahhoz, hogy a kreatívak csábítónak találjanak egy-egy várost vagy városrészt. A választásban közrejátszik a városi környezet minősége, kulturális közege, imázsa és attraktivitása, gazdag történelmi hagyományai, a lakó- és munkakörnyezet sokszínűsége és változatossága, inspiráló kulturális közege stb. A kreatív osztály tagjai nem fizikális elemek, látványosságok miatt költöznek adott helyre, hanem mert kiváló minőségű élményeket, nyitottságot és sokszínűséget keresnek. A kreatív központok korunk gazdaságának nyertesei, ahol kiemelkedően magas a kreatív osztály tagjainak koncentrációja. Florida a 3T-ben látja a városok versenyelőnyét, amelyben a technológia a gazdasági-technológiai fejlettséget, a tehetség a rendelkezésre álló humán erőforrás minőségét, a tolerancia a befogadó társadalmi-kulturális környezetet jelölik.

Az Accommodating Creative Knowledge (ACRE) kutatás keretein belül európai nagyvárosi régiókban vizsgálták azokat a tényezőket, amelyek alapján a kreatív gazdaság szereplői egy bizonyos városban illetve városrészben letelepednek (Musterd S. et al. 2007). Ezek a tényezők az útfüggőség, telephelyelméletek, klaszterelmélet, puha tényezők, individuális tényezők, hálózatelméletek. Az útfüggőséget meghatározó dimenziók vizsgálatkor a város potenciálja, vonzereje, versenyképessége rajzolódik ki a történelmi beágyazottság függvényében. Ez kihat a gazdasági, társadalmi, intézményi dimenzióra, az épített környezetre, a város fejlődésének mérföldköveire. Az európai kreatív városrészeket a magas társadalmi és funkcionális változatosság jellemzi, ezzel párhuzamosan a dzsentrifikációs és a szegregációs trend növekedéséről beszélhetünk.

Portugália történelmi múltjából, a négy kontinens kultúráját, hagyományait évszázadokon át fenntartó gyarmati rendszer tapasztalataiból, földrajzi helyzetéből, geopolitikai viszonyrendszeréből kiindulva elmondható, hogy a főváros adottságai megfelelnek mind a floridai, mind az ACRE kutatásban lefektetett telepítési tényezőknek, amely a kreatív gazdaság jelentőségének és dinamikájának alappilléreit jelenti. Az útfüggőség szempontjából elmondható, hogy mind a gazdasági, szocio-demográfiai, intézményi dimenziók, az épített környezet valamint a város fejlődésének mérföldkövei szempontjából meghatározóak a főváros történelmi-kulturális hagyományai, a gyarmatok tapasztalatai. Ezen felül a floridai tehetség-tolerancia-technológia megléte hozzájárul ahhoz, hogy a kreatív gazdaságban dolgozók lakó- és munkahelyüknek válasszák a portugál fővárost.

A 2008-as válság hatására a lisszaboni városvezetés számára is világossá vált, hogy gazdaságilag új kitérés irányokat mutathatnak a tudásalapú társadalmon, az innováción, a művészeti kooperációkon, átfogólag a kreatív gazdaságon alapuló együttműködések. Ezzel párhuzamosan elkezdődött a kreatív gazdaságban dolgozók igényeinek kiszolgálása. Az új típusú, önkormányzati vagy magánkézben lévő beruházásoknál előtérbe került a város olyan pontjain megjelenő irodák, helyszínek kialakítása – elsősorban a történelmi belvárosban, vagy ahhoz közeli dzsentrifikálódó területeken, egykori gyárépületek átalakításával –, amelyek képesek a kreatív osztály tagjait odavonzani. Ezekre a kerületekre a tudásintenzív és kreatív szektorok magas fokú koncentrációja jellemző.

A kreativitás hangsúlyozásának a városvezetés stratégiájában, a városimázs fejlesztésében is kiemelkedő szerep jut, erre példa a 2013-ban publikált átfogó tanulmány a város kreatív gazdaságáról és iparáról, amelyben 2020-ig lefektették az arra vonatkozó stratégiai irányokat (Lisbon Creative Economy, 2013). A megismert példákon keresztül elmondható tehát, hogy a kreativitás stratégiai irányait felülről lefelé (top-down) alakítják. Alkalmazásának fontos szerep jut a városimázs alakításában, a turizmus fejlesztésében, kihat a kereskedelemre és a kulturális-gazdasági kapcsolatokra.

AZ EMBERI ERŐFORRÁSOK MINISZTERIUMA ÚNKP-18-3-IV KÓDSZÁMÚ ÚJ NEMZETI KIVÁLÓSÁG PROGRAMJÁNAK TÁMOGATÁSÁVAL KÉSZÜLT

Irodalomjegyzék

- ANDERSSON, A. E. (1985): Creativity and regional development. *Papers of the Regional Science Association*, 56, pp. 5–20.
- BAGANHA M.I.–MARQUES J.C.–GÓIS P. (2009): *Imigrantes em Portugal: Uma Síntese Histórica*. Centro de Estudos Sociais, F. Economia, U. Coimbra.
https://www.academia.edu/2298661/IMIGRANTES_EM_PORTUGAL_UMA_S%C3%8DNTENSE_HIST%C3%93RICA
 Letöltés ideje: 2016. március 10.
- BIRMINGHAM D. (1993): *Portugália története*. Budapest, Pannonica Kiadó, 166 p.
- BONTJE M.–MUSTERD S.–KOVÁCS Z.–MURIE A. (2011): Pathways Toward European Creative-Knowledge City-Regions. *Urban Geography*, 32(1), pp. 80–104.
- BOSCHMA R.–MARTIN R. (2007): Editorial: Constructing an evolutionary economic geography. *Journal of Economic Geography*, 7(5), pp. 537–548.
- BORDIEU P. (2008): *A társadalmi egyenlőtlenségek újratermelődése*. Budapest, General Press Kiadó, 320 p.
- COLOMB C. (2011): Culture in the city, culture for the city? The political construction of the trickle-down in cultural regeneration strategies in Roubaix, France. *Town Planning Review*, 82(1), pp. 77–98.
- CUNHA I. F. (2012): The Portuguese Postcolonial Migration System: A Qualitative Approach. In: COGO D.–ELHAJJI M.–HUERTAS A. (szerk.): *Diasporas, migrações, tecnologias da comunicação e identidades transnacionais*. Barcelona, Institut de la Comunicació (InCom-UAB) Universitat Autònoma de Barcelona, pp. 213–229.
http://incom.uab.cat/diasporas/download/diaporas_migraciones_tic_identidades_11.pdf
 Letöltés ideje: 2016. március 20.
- CSÍKSZENTMIHÁLYI M. (2008): *Kreativitás. A flow és a felfedezés, avagy a találatekonyság pszichológiája*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 480 p.
- ECKERT D.–MURIE A.–MUSTERD S. (2010): Pathways in Europe. In: MUSTERD–MURIE A. (szerk.): *Making Competitive Cities*. Wiley, Blackwell, Chichester, pp. 35–42.
- EGEDY T.–KOVÁCS Z.–SZABÓ B. (2018): Changing geography of the creative economy in Hungary at the beginning of the 21st century. *Hungarian Geographical Bulletin*, 67(3), pp. 275–291.
<http://ojs3.mtak.hu/index.php/hungeobull/article/view/1207/898>
 Letöltés ideje: 2018. február 3.
- FARKAS J. (2002): *Információs- vagy tudástársadalom?* Budapest, Aula Kiadó, 184. p.
- FLORIDA R. (2002): *The rise of the creative class: And how it's transforming work, leisure, community and everyday life*. New York, Basic Books, 416 p.
- FLORIDA R. (2005): *Cities and the creative class*. New York, Routledge, 208 p.

- FLORIDA R. (2006): The Flight of the Creative Class. *Liberal Education*, 92(3), pp. 22–29.
- FLORIDA–GULDEN T.–MELLANDER C. (2008): The Rise of the Mega-Region. *Cambridge Journal of Regions, Economy and Society*, 1(3), pp. 459–476.
- FLORIDA R.–MELLANDER C.–KING K. (2015): *The global creativity index 2015*. Martin Prosperity Institute
www.creativeclass.org
- GOLDENSTEIN L. (2014): Sharing Perspectives in Order to Expand the Debate in Brazil. In: GOLDENSTEIN L.–ROSELLÓ P. (szerk.): *New Directions in Creative Economy Policy-Making*. London, São Paulo, British Council. pp. 14–17.
- GOMES R. T.–MARTINHO T. D. (2012): Country Profile Portugal 2011, *Compendium Cultural Policies and Trends in Europe*. Council of Europe/ERICarts, 13(44), <http://www.culturalpolicies.net>,
Letöltés ideje: 2017. február 19.
- HARVEY D.C.–HAWKINS H.–THOMAS N. J. (2012): Thinking creative clusters beyond the city: People, places and networks. *Geoforum*, 43(3), pp. 529–539.
- HOWKINS J. (2002): *Az alkotás gazdagít. Bátortás kreatív embereknek*. Budapest, HVG Kiadó, 308 p.
- HUNTINGTON S.P. (2004): *A civilizációk összecsapása és a világtrend átalakulása*. Budapest, Európa Könyvkiadó. 646 p.
- JACOBS J. (1985): *Cities and the Wealth of Nations: Principles of Economic Life*. New York, Vintage Books, 272. p.
- KAO J. (1999): *Ötletgyár, avagy a kreatív szervezet*. Budapest, SHL Hungary Kft, 168. p.
- Keresneyei K.–Egedy T. (2015): Adalékok a kreatív gazdaság elméletéhez. *Földrajzi Közlemények*, 139(1), pp. 30–42.
http://www.foldrajzitasasag.hu/downloads/foldrajzi_kozlemenyek_2015_139_evf_1_p_30.pdf
Letöltés ideje 2016. január 4.
- LENGYEL I. (2003): Globalizáció, területi verseny és versenyképesség. In: SÜLI-ZAKAR I. (szerk.): *A terület- és településfejlesztés alapjai*. Budapest-Pécs, Dialóg Campus Kiadó, pp. 161–177.
- LENGYEL I.–RECHNITZER J. (2004): *Regionális gazdaságtan*. Budapest-Pécs, Dialóg Campus Kiadó, 391 p.
- MALANGA S. (2004): The Curse of the Creative Class. *City Journal*, 14, pp. 36–45.
- MASKELL P.–MALMBERG A. (2007): Myopia, knowledge development and cluster evolution. *Journal of Economic Geography*, 7, pp. 603–618.
- MUSTERD S. (2006): Segregation, Urban Space and the Resurgent City. *Urban Studies*, 43(8), pp. 1325–1340.
- MUSTERD S.–BONETJE M.–CHAPAIN C.–KOVÁCS Z.–MURIE A. (2007): *Accommodating Creative Knowledge. A literature review from a European perspective. ACRE report 1., AMIDSt*. Amsterdam, University of Amsterdam, <http://dare.uva.nl/document/2/60607>
Letöltés ideje: 2016. március 20.
- PECK J. (2013): Küzdelem a kreatív osztállyal. In: JELINEK CS.–BODNÁR J.–CZIFRUSZ M.–GYIMESI Z. (szerk.): *Kritikai városkutatók*. Budapest, L'Harmattan, pp. 273–321.
- PORTER M. E. (2000): Location, competition and economic development: local clusters in a global economy. *Economic Development Quarterly*, 14(1), pp. 15–34.
- PRATT, A. C. (2008): Creative cities: the cultural industries and the creative class. *Geografiska Annaler Series B: Human Geography*, 90(2), pp. 107–117.

- PRATT A. C. (2011): The cultural contradictions of the creative city. *City, Culture and Society*, 2(3), pp. 123–130.
- PUTNAM R. D. (2000): *Bowling Alone: The Collapse and Revival of American Community*. New York, Simon & Schuster, 544. p.
- SARAIVA J. H. (2000): *Portugália rövid története*. Budapest, Equinter, 360 p.
- SALGÓ L. (1990): Az utolsó gyarmatbirodalom összeomlása. In: SALGÓ L. (szerk.): *A gyarmati rendszer története 1956-1975*. Budapest, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar, Tankönyvkiadó, pp. 214–220.
- SAWICKI D. (2003): Review of *The Rise of the Creative Class* by Richard Florida. *Journal of the American Planning Association*, 69(1), pp. 90–91.
- SÁGVÁRI B. (2005): *A kreatív gazdaság elméletéről*. Budapest, ELTE-ITTHAKA, 29 p.
- SCOTT A. J. (1997): *The cultural economy of cities*. *International Journal of Urban and Regional Research*, 21(2), pp. 323–339.
- SCOTT A. J. (2000): *The cultural economy of cities: essays on the geography of image-producing industries*. London, Sage, 258 p.
- SZILÁGYI I. (2009): *Európa és a mediterrán világ*. Budapest, Áron Kiadó, 224 p.
- SZILÁGYI I. (2013): *Geopolitika*. Pécs, Publikon Kiadó, 254 p.
- TÖRNQVIST G. (1983): Creativity and the renewal of regional life. In: BUTTIMER A. (szerk.): *Creativity and Context: A Seminar Report*. Lund, Gleerup, Studies in Geography, pp. 91–112.
- WILSON D.–KEIL R. (2013). A valódi kreatív osztály. In: JELINEK CS.–BODNÁR J.–CZIFRUSZ M.–GYIMESI Z. (szerk.): *Kritikai városkutató*. Budapest, L'Harmattan, pp. 322–334.

Internetes források:

Anuário Estatístico da Área Metropolitana de Lisboa 2015, www.ine.pt

www.coe.int

www.cplp.org

www.culture.gov.uk/creative/creative_industries.html

www.europa.eu

<http://lisboa.bigapps.co/>

Lisbon Creative Economy 2013, <http://www.cm-lisboa.pt/>

<http://www.mipex.eu/>

United Nations, Creative Economy Report, 2008.

http://unctad.org/en/docs/ditc20082cer_en.pdf, Letöltés ideje: 2016. április 22.

Átalakuló gazdasági régiók a magyar történelemben I.

Pogácsás Péter¹

1. Abstract

The definition of Hungary's large economic regions for certain historical periods reflects well the country's political and economic development and era changes. The division of Hungary into physical and human geographical regions has already a significant literature in Hungarian regional science. In this first part of the two-part study I try to identify the economic regions that existed in the periods of Hungarian history until 1848. As there are strongly limited data available describing the content of the connections for defining the regions based on the connection systems, I have described homogeneous regions that cover the whole of the space, and can serve as a good approach to the sufficiently aggregate economic-based region formation. In the predominantly agricultural, natural or self-sufficient economic eras of Hungary, the closed but varied natural factors of the Carpathian Basin were decisive for the spatial structure of the economy. In these periods, the major economic regions of the country can be defined on the basis of physical geography.

Keywords: Hungary, economic regions

2. Bevezetés

A nagy gazdasági régiók változásai jól tükrözik egy ország politikai-gazdasági sorsának alakulását, korszakváltásait. Magyarország társadalomföldrajzának tudományos szintű elemzése során hamar uralkodó szemléletté vált a természetföldrajzi megközelítés, amely a hazai földrajztudományban különösen termékeny talajra lelt. A tudományos irányzat legjelentősebb hazai képviselői a természetföldrajzon belül is egy erőteljesebb felfogást, a Hajdú Zoltán által földrajzi determinizmusként leírt irányzatot képviselték (Hajdú Z. 2005). „A táj államot szül” foglalta össze Prinz Gyula a „tájállam - államtáj” gondolatot. Levezetése szerint, a történelem során Magyarország térszerkezeti változásainak legfontosabb irányát az képviselte, hogy a középső Duna-medencékre támaszkodó magyar állam „e medencéket körülvevő hegybástyákra rakta le határjelző oszlopait”, azaz „... a magyar állam belenőtt a természetes geográfiai régióba” (Prinz Gy. 1914 pp. 163., 166.) A két világháború közötti földrajztudomány, részben szintén természetföldrajzi okokra hivatkozva, továbbra is a történelmi Magyarországot tekintette vizsgálat tárgyának, és földrajzi, gazdasági, társadalmi szempontból is azt elemezte. A természetföldrajzi adottságok, vagyis a medence jellegű állam, társadalom és gazdaság fölött gyakorolt meghatározó szerepét Cholnoky Jenő a következőképpen foglalta össze: „Nem a közös nyelv, nem a közös vallás, nem a közös faj teszi a medence lakosságának összetartozandóságát, hanem csakis a gazdasági egymásra-utaltság. S ez olyan törvény, amely ellen nincs apelláta” (Cholnoky J. 1920 pp. 291.). A magyar társadalmi térszemlélet determinisztikus természetföldrajzi hangja és a Kárpát-medence egységes vizsgálata 1949 után némult el egy időre a magyar tudományos közéletben, de a rendszerváltást követő publikációk számos szerzője ismét visszatért

---

¹ Pogácsás Péter: PhD-hallgató, Pécsi Tudományegyetem, Földtudományok Doktori Iskola

a teljes Kárpát-medence természeti, társadalmi, gazdasági földrajzának kutatásához (Frisnyák S. szerk. 1996, Beluszky Pál szerk. 2005, Dövényi Z. szerk. 2012).

A magyar földrajztudományban erőteljesen ható természetföldrajzi megközelítés nem véletlen. A honfoglalástól 1920-ig (a török hódoltság idejét leszámítva) Magyarország nemzetközi összehasonlításban is igen stabil határokkal rendelkezett, amelyek jól körülhatárolt területet fogtak közre. (Cholnoky Jenő Európa két legszerencsésebben határolt államának Nagy-Britanniát és Magyarországot tartotta [Cholnoky J. 1911.]). Az ország természetes elhatárolást és védelmet jelentő külső határai és változatos belső tájegységei meghatározó hatással voltak a gazdasági térszerkezet alakulására. Tóth József szerint, noha a Kárpát-medence regionális egységekre tagolódásának évszázados fejlődési folyamatai nem fejeződtek be, „másfelől viszont azt kell rögzítenünk, hogy a Kárpát-medence egysége megkérdőjelezhetetlen”. (Tóth J. 2003)

A magyar földrajztudományban - a sok és jelentős lehatárolási kísérlet ellenére – sem a Kárpát-medence természeti tájfelosztására (Hajdú Z. 2005), sem társadalmi, gazdasági régióinak meghatározására vonatkozóan nem alakult ki közmegegyezés (Gulyás L. 2013). A szakirodalomban már a régió fogalmának meghatározására is eltérő megközelítésekkel találkozhatunk. A különböző definíciók egyetértenek abban, hogy régióinak belső hasonlósággal és egyfajta kohézióval rendelkező térséget kell tekinteni, aminek kialakulásában elsősorban a gazdasági tényezők és kisebb mértékben az egyéb társadalomföldrajzi tényezők (kulturális együvé tartozás, identitás) játszanak kiemelt szerepet. Abban azonban jelentős a nézetkülönbség, hogy a régióképződésben van-e bármilyen szerepe a természetföldrajzi tényezőknek. A természetföldrajzi adottságok meghatározó szerepét hangsúlyozó tudósok (Frisnyák S. 1996, Beluszky P. 2005) alapvetően a Kárpát-medence természeti nagytájaira alapuló régiófelosztást alkalmazzák. A gazdasági, társadalmi tényezők meghatározó jellegét képviselők (Csüllög G. 2001, Süli-Zakar I. 2010, Tóth J. 200.) ellenben különböző gazdaságú, térfelhasználási és funkciójú, egymással érintkező tájegységek közötti munkamegosztás (centrum- és perifériatérségek, vonzaskörzetek, energiavonalak) alapján álló régiókat határoznak meg, melyek a legkritikább esetben követik a természetföldrajzi határokat. Csüllög Gábor a téráramlások, piaci vonzaskörzetek alapján meghatározott középkori térségeket térkapcsolati régióknak, a dualizmus korában kirajzolódó „modernizációs tereket” gazdasági régióknak nevezi (Csüllög G. 2008).

Mivel a regionalizmus lényege a régiók egyes alkotórészei közötti kapcsolódás, a régiók meghatározásához az integráló tényezők vizsgálatára van szükség. Elméleti szempontból jelentősnek tartom az áramlásokra, vonzaskörzetekre alapuló régiómeghatározásokat, azonban alkalmazásukkal szemben két komoly kifogást is meg lehet fogalmazni. Egyrészt problémának látom velük kapcsolatban azt, hogy következetes meghatározásukhoz még napjaink régióinak vonatkozásában sem állnak rendelkezésre a szükséges adatok. Ez a probléma ráadásul egyre súlyosabbá válik, amint a magyar történelem korábbi időszakaira nézve próbálunk megállapításokat tenni. A gazdasági statisztikák a modern korban is alapvetően a gazdasági szervezetekre vagy térségekre vonatkozó kibocsátási és teljesítményadatokat tartalmazzák, de nem nyújtanak támpontot az egyes tájegységek közötti gazdasági kapcsolatok feltárásához. Egyre csökkenő adattartalom mellett, hasonló problémába ütközünk a sokat vizsgált dualizmus kori és a 18. századbeli térszerkezet vizsgálatánál. A korábbi évszázadokból pedig legfeljebb csak egyes oklevelekből, urbáriumokból, összeírásokból nyerhetők töredékes információk, illetve településsűrűségekre vonatkozó adatok állhatnak rendelkezésünkre.

A vonzaskörzetekkel és áramlásokkal kapcsolatos régióképzéssel szemben megfogalmazható másik probléma az, hogy egészen a dualizmus koráig nem képes a modelljébe beleilleszteni a magyar gazdasági kibocsátás túlnyomó többségét adó tevékenységeket. Már a kora középkortól kétségtelenül léteztek Magyarországon olyan gazdasági tevékenységek, melyek vonatkozásában a Kárpát-medence egységes gazdasági térként, sőt a nemzetközi kereskedelem részeként funkcionált (só, nemesfémek, néhány céhes ipari termék kereskedelme, később bizonyos időszakokban ezek jelentőségét átvette a bor, a szarvasmarha és a gabona kivitele). Jórészt ezekre a gazdasági tevékenységekre épülve erősödtek meg az átkelőhelyeken és a

vásárvonalakon létrejött kereskedelmi központok. A sikeres példák ellenére azonban a 15. századig a Magyarországon folytatott gazdasági tevékenység túlnyomó részét a természeti gazdálkodás, később az önellátó, helyi termelés határozta meg. Az ezt követő évszázadokban kialakult korlátozott ártermelés pedig a legtöbb esetben a közeli helyi piacok keretében zajló árucserre formájában jelent meg, amivel összefüggésben csak kisméretű vonzáskörzetekről beszélhetünk (Berényi I. 2012, Bácskai V.–Nagy L. 1984). A modern ipari ártermelés megjelenéséig a magyar gazdasági teljesítmény túlnyomó része regionális méretekben nem állt egymással kereskedelmi kapcsolatban, ezért véleményem szerint a munkamegosztás alapján történő régióalkotás szigorú logikája alapján a dualizmus koráig gazdasági régiókat nem lehetne Magyarországon kimutatni.

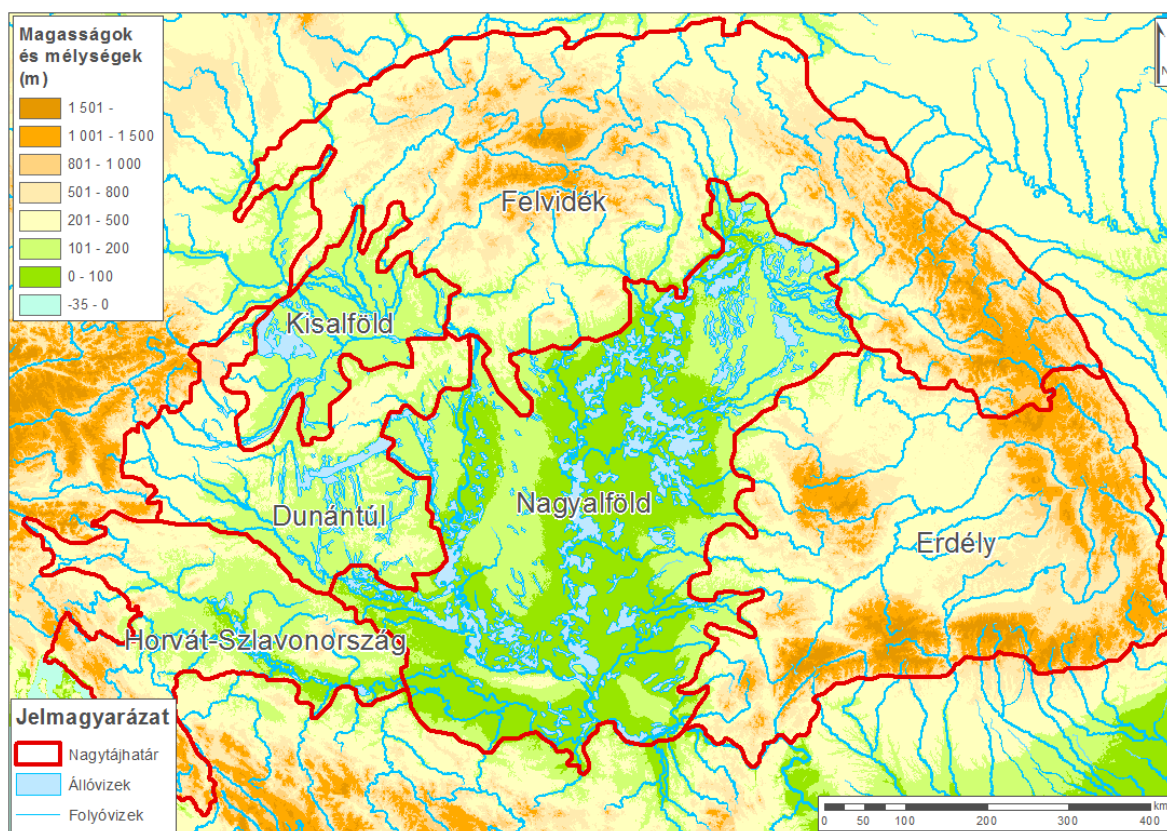
Más kutatókkal együtt (Beluszky P. 2008, Frisnyák S. 1996) úgy gondolom, hogy a hasonló természetföldrajzi körülmények között gazdálkodó, hasonló termelési tevékenységet hasonló eredményességgel végző gazdálkodók vagy azok integrációs kapcsolatban álló csoportjai annak ellenére gazdasági régiót alkotnak, hogy közöttük gazdasági kapcsolódás nem mutatható ki. Ezeket a gazdálkodókat környezetük természeti adottságai és termelésük színvonala kapcsolja össze még akkor is, ha köztük konkrét gazdasági és társadalmi integráció nem áll fenn. Az ilyen gazdasági szereplők tevékenységük során hasonló előnyökkel és hátrányokkal találkozhatnak, és a szűkebb körzetükön túlnyúló tágabb munkamegosztásba is hasonlóképpen kapcsolódnak be. A hasonló gazdasági tevékenységek összekapcsolhatóságát bizonyítják a klaszterelemzések segítségével végzett regionális vizsgálatok (Nagy M. 2008) is. A fenti megközelítés alapján, egyetérték azzal a megállapítással, hogy a helyi termelés és kézműipar által dominált, csak a közvetlen környezettel munkamegosztásban álló országrészek gazdasági régióira elsődleges hatással a természeti környezet volt (Frisnyák S. 1996). Ez alól kivételt képeznek az országos vagy nemzetközi kereskedelembe bekapcsolódó áruk termelői és kereskedelmi elosztó központjai, de ezek inkább szigetszerűen jelentek meg a helyi termelés által meghatározott környezetben, mintsem régióalkotó tényezőkként. Az ipari tömegtermelés megjelenésével, a vasúti szállítás elterjedésével és a Kárpát-medence világgazdaságba való egyre intenzívebb bekapcsolódásával az ország gazdasági szerkezete megváltozott, gazdasági régiói is jelentősen átalakultak.

A tanulmányban Magyarország gazdasági térszerkezetének változásait mutatom be az egyes történelmi korszakokban. A gazdasági térszerkezet vizsgálata során a mezőgazdaság, az ipar és a szolgáltatások kibocsátásának alakulását tekintem elsődleges régióalakító tényezőnek, amit – ahol lehetséges – a kereskedelmi kapcsolatok alapján módosítok. A régióalkotás során a gazdasági jellemzőkhöz szorosan kapcsolódnak a társadalmi terek olyan tényezői, mint a népességszám és a településszerkezet alakulása, ugyanakkor kisebb súllyal esnek latba a közigazgatási felosztás szempontjai. A politikai, közigazgatási térfelosztási szempontokat akkor veszem figyelembe, amikor azok olyan elválasztó funkciójú határokat képeznek, amelyek már a gazdasági folyamatokat is alapvetően befolyásolják. A történelmi Magyarországon ilyen politikai, közigazgatási alapon nyugvó, ugyanakkor régióképző erővel is bíró elválasztás működött Horvátország (Horvát-Szalvónország) vonatkozásában, a hódoltság korában három részre szakadt ország egyes részei között, valamint az Erdélyi Fejedelemség tekintetében az 1711 és 1867 közötti időszakban. Az ezen határok által elválasztott térségek között nemcsak hatalmi, hanem a termelést és a kereskedelmet érintő elválasztások is létrejöttek, ami indokolttá teszi eltérő gazdasági régióba való sorolásukat.

A magyar gazdaság térszerkezetének alakulása tekintetében a dualizmusig a természetföldrajzi hatások túlsúlyáról beszélhetünk, amit később fölülírnak más gazdaságtelepítési tényezők. A gazdasági régiók vizsgálatához ezért fontos keretet teremt Magyarország természeti nagytájainak áttekintése.

3. A történelmi Magyarország természeti nagytájai

A Magyar Korona országai, azaz a Magyar Királyság és Horvátország 900 évig viszonylag állandó, mintegy 325 ezer km² kiterjedésű területe változatos tájegységeket foglalt magában. Az ország természet adta határait nyugaton az Alpok, északon, keleten és részben délen a mintegy 1500 km hosszan húzódó Kárpátok, délen a Balkán-masszívum és a Dinári-Alpok hegységei alkották. A Kárpát-medencén természetes, széles kaput képez nyugaton a Kisalföld és a Bécsei-medence közötti összeköttetés, valamint délen a Száva menti síkság és a Morava folyó völgye. A teljes Kárpát-medence mintegy fele, 150 ezer km², 200 méternél alacsonyabban fekvő alföld és folyóvölgy, negyede 200 és 500 méter magasság közé eső dombvidék, hegyláb és medence, további egynegyede 500 m fölé emelkedő hegyvidék. Az ország természeti tájfelosztásában (némi módosítással) Bulla Béla és Mendöl Tibor (Bulla B.–Mendöl T. 1947; 1999), illetve Beluszky Pál (Beluszky P. 2005) felosztását követem (1.ábra).

1.ábra: A történelmi Magyarország természeti nagytájai. Forrás: Saját szerkesztés. Grafika: Simon Bertalan

A Kárpát-medence lehangsúlyosabb nagytája a 110 ezer km²-nyi Nagyalföld, földszerkezetét tekintve megsüllyedt medence és folyóvízi hordalékkal feltöltött síkság. Morfológiailag a Nagyalföld részét képezi a Dráva torkolata, a Száva és a Duna találkozásánál fekvő Szerémség, délkeleten a Temesköz, sőt a Duna jobb partján fekvő Mezőség is. Bár földszerkezetileg a Nagyalföld egységes táj, de a folyószabályozások előtt gazdasági hasznosíthatóság szempontjából 4 eltérő tájtípust foglal magában: az alacsony ártereket (szinte folyamatosan vízzel borított mocsarak, lápok), a csak áradások idején átmenetileg vízzel borított magasabb ártereket, az árvízmentes lösztablákat és a homokhátságokat. A folyószabályozások előtt a Nagyalföld területének fele folyamatosan vagy átmenetileg (gyakorlatilag évente) elöntött ártér, mocsár, láp

volt. Az ármentes felszínek közül a löszfelszínek a szántóföldi művelés fő területei. A homokhátságok felszínét a honfoglalás idején ligetes erdők borították.

A Nagyalföldhöz hasonló szerkezetű, de kisebb kiterjedésű természeti nagytáj a 14 ezer km² területű Kisalföld. A térség talaja a Duna feltöltött hordalékaiból épült fel. A felszín ugyanakkor változatosabb, mint a Nagyalföldön, területén erodálódott hegyláb felszínek, tanúhegyek is találhatóak. Itt is kialakultak mocsaras, lápos és árvízjárta területek, azonban a Kisalföldnek arányaiban jóval nagyobb területe alkalmas a szántóföldi gazdálkodásra.

A Dunántúl, mint nagytáj területén 3 eltérő tájegység található. A Nyugat-magyarországi peremvidékhez tartozik a Keleti-Alpok néhány középhegység méretű nyúlványa és két további dombvidék. A közeli Alpok miatt ez viszonylag csapadékos terület. A Dunántúli-dombvidék a Balatontól délre, a Dunáig és a Drávaig húzódó alacsony dombos térség. Szigetszerűen emelkedik ki belőle a Mecsek. A dunántúli nagytáj északi részén húzódó Dunántúli-középhegység 200 km hosszú, 40 km széles, medencékkel, keresztvölgyekkel jól tagolt középhegység. A Dunántúl felszínét természetes állapotában a dombságokon tölgy-, a középhegységekben bükkerdő borította, talaja általában alacsony termőképességű, a települések az irtványokon jöttek létre, átlagosan kis lélekszámmal. A Dunántúli-középhegység hegylábainál húzódó vásárvonalon azonban az ország történelme során a legjelentősebb gazdasági és állami funkciójú városok jöttek létre.

A Felvidék tájegységét a Kárpátok északnyugati és északkeleti vonulatai jelentik. Az Északnyugati-Kárpátokban terjedős fennsíkok, jól járható szorosok találhatóak, melyek lehetővé teszik az összeköttetést a Morva-medence és Galícia felé. Az alacsonyabb vonulatokban lezajlott vulkáni utóműködés eredményei a középkorban európai jelentőségű nemesfém bányászat alapját képező arany-, ezüst-, réz-, és ólomlelőhelyek. Az Északkeleti-Kárpátok hegyháta egybefüggő, folyóvizek, medencék alig tagolják. A Felvidék nagytája éghajlatában csapadékos és hűvös, felszíne sűrű bükk és fenyőerdőkkel borított. A falvak az északnyugati területeken a medencékben és a folyóvölgyekben, északkeleten a folyóvölgyekben húzódnak.

Erdély domborzatilag is elkülönül a Kárpát-medence belső részeitől, maga is hegykoszorúval elkerített, tagolt, dombvidéki jellegű medence. Míg azonban a Keleti- és Déli-Kárpátok magas falai egyértelműen elhatárolják ezekben az irányokban, a Kárpát-medence belseje felé széles, könnyen járható folyóvölgyek és alacsony hágók vezetnek (Szamos, Sebes-Körös, Maros völgye). Az Erdélyi-medence az Alföldhöz hasonlóan megsüllyedt medence, de sokkal magasabban fekszik annál (5-600 m tszf.). Erdély medencéjét nem tölti ki feltöltött folyóhordalék, talajából hiányzik a lösz, agyagos, alacsony termőképességű összetevőkből áll. A medence közepét erdős sztyepp borította, amelyet az emberek könnyen birtokba vettek. A Keleti- és Déli-Kárpátok 2000-2500 m magas. Egyes vonulatok között kicsi, de tökéletesen zárt medencék alakultak ki, amelyekben zárt életterek jöttek létre. Az Erdélyi-érchegységben nemesfémeket, a Déli-Kárpátok medencéiben jó minőségű szenet és vasércet, a Keleti-Kárpátokban só bányásztak.

A Magyar Korona társországa, Horvátország (Horvát-Szlavónország) természetföldrajzilag ugyan nem tekinthető önálló nagytájnak, de mindvégig fennálló közigazgatási elkülönültsége miatt a természetföldrajzi felosztásban is indokolt önálló egységként kezelni. Horvátország területe 3 tájegységre tagolható. A Kárpát-medence részének tekinthető Dráva–Száva köze nyugati fele a Nagyalföld, keleti része a Dunántúli-dombvidék folytatása. Horvátország délnyugati része a Dinári-Alpokhoz tartozó Karszt-hegység területén fekszik. A Karszt-hegységet eredetileg sűrű erdők borították, amit a velencei fennhatóság alatt kiirtottak. Az erózió a termőréteget lemosta, a hegység felszíne kopasz, alig lakott. Horvátország harmadik tájegysége a Karszt-hegység adriai lejtője, mediterrán vidék.

4. A középkori Magyarország gazdasági nagyrégiói

Középkori külföldi utazók Magyarországot „legelőkből, kenyérben, húsban, aranyban és ezüstben bővelkedő földnek” írják le, amely „halakban minden országnál gazdagabb” (Zolnay L. 1977).

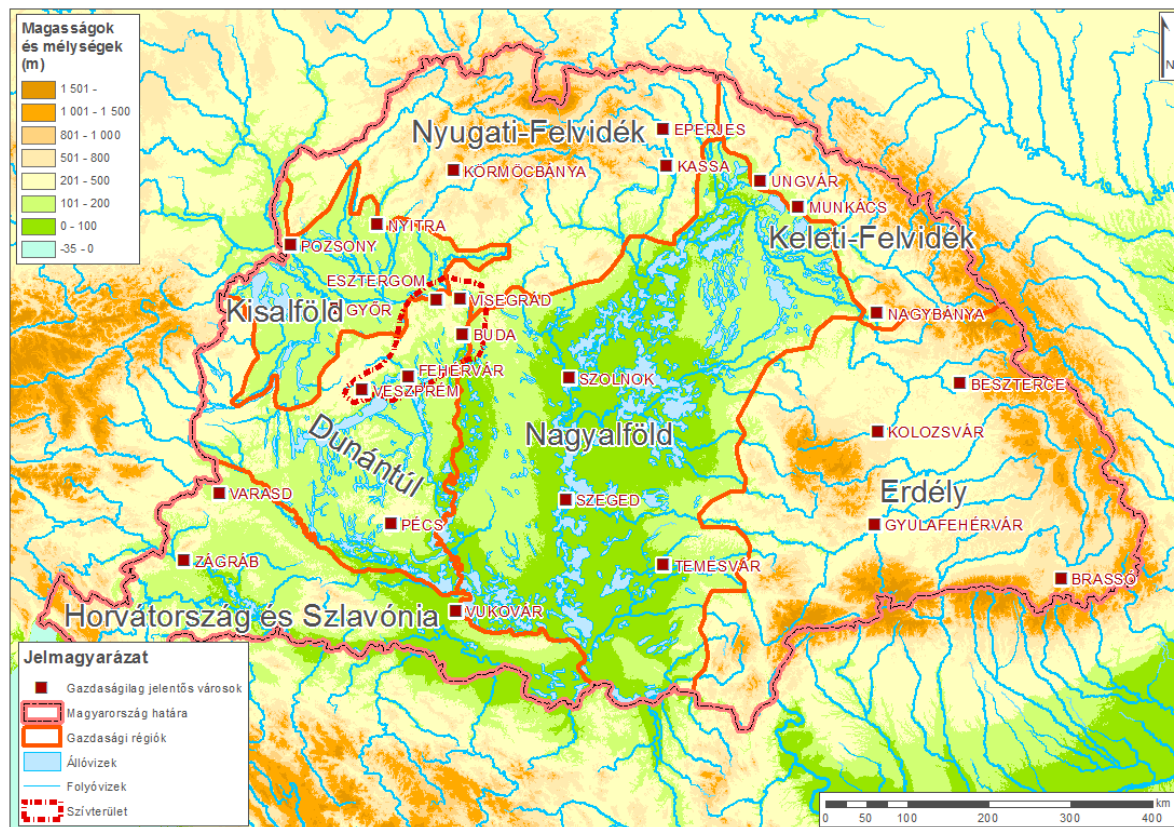
A Kárpát-medence benépesítése a honfoglalás után még évszázadokig elhúzódott, sőt egyes értelmezések szerint a Kárpátok bizonyos részeinek ember általi birtokba vétele csak a 20. században fejeződött be (Beluszky P. 2005). A honfoglalás idején a magyarság szállásterülete a medence mintegy kétharmadára (mintegy 220 ezer km²-re) terjedhetett ki, a tölgyerdő zónájáig (Bulla B.–Mendöl T. 1947, 1999). Az országot határoló gyepűelve egyre szűkebb területre szorítása és a külföldiek Magyarországra történő jelentősebb arányú beköltözése a 12. században indult meg, elsősorban a környező területek szláv és román népessége, másrészt többek között német, vallon bevándorlók által.

A magyar középkor a gazdasági és társadalmi fejlődés szempontjából maga is szakaszokra osztható. A 13. század közepéig a magyar gazdaságban az önellátó, természeti gazdálkodás volt az uralkodó, az Európában kibontakozott mezőgazdasági forradalom csak fokozatosan terjedt el. A kézművesség főleg az egyes földesurak, egyházi központok közelében működő helyi mesterekre korlátozódott. A bányászatot eleinte csak a sóbányászat képviselte, majd a 13. századtól zajló szász betelepítésekkel nyert teret az intenzívebb nemesfémbányászat (Berényi I. 2012). Az alapjaiban Szent István által lefektetett megyerendszer a 13. század közepéig még a királyi birtokigazgatás és gazdálkodás területi egységeiként funkcionált, egyben az állandóan úton lévő királyi udvar ideiglenes tartózkodási helye volt. A megyeszékhelyek gyakran változtak, és „csak” katonai, igazgatási központként működtek, gazdasági értelemben nem voltak igazi városok. Rendelkeznek ugyan némi közigazgatási és gazdasági funkcióval (törvénytörvények, templom, vásárok, pénzváltás), de nem voltak a kereskedelemből, kézműiparból autonóm módon kifejlődött csomópontok. Nyugati és arab utazók igazi városként ekkor még csak Fehérvárt és Esztergomot írták le (Székely Gy.–Bartha A. 1987).

A tatárjárás után bekövetkező újjáépítés és betelepülések után, a 13. század végén kezdett a természeti gazdálkodás egyre több helyen az árutermelés, a társadalmi munkamegosztás és a kereskedelem irányába változni. Erre az időszakra terjedt el az európai agrárforradalom újításainak átvétele, ami megkettőzte a hozamokat és lehetővé tette a paraszti eredetű tömegáru piacra jutását. A lakosság és a gazdaság növekedése, az árutermelés és kereskedelem kiterjedése a 15. század végéig tartott. A 15. századra nagyjából befejeződött a Kárpát-medence területeinek birtokba vétele (Csüllög G.–Frisnyák S.–Tamás L. 2014).

A természeti gazdálkodás évszázadaiban a lakosság a legsűrűbben a Dunántúlt, különösen annak az Óbuda-Esztergom-Fehérvár-Pécsvárad-Drávaszabolcs közötti fejedelmi szállásterületét, később a Kisalföldet, délen a Szerémséget vette birtokba, az Alföld és Erdély ritkábban lakott volt. Az árutermelés és kereskedelem fellendülésével a városfejlődésre Magyarországon is a településföldrajz általánosan beazonosított erői hatottak. A legfontosabb településfejlesztési energiák az egyes tájegységek (alföldek és a hegyvidékek) találkozásánál létrejövő vásárvonalakban mutatkoznak meg. A kereskedelmi utak átkelőinél jöttek létre a kapuvárosok vagy hágóalji települések, zárt tájegységek központjaiban a medenceközponti városok. A városfejlődés korai és szintén fontos tényezője a nemesfémbányászatra és a sóelosztásra települt városok kialakulása volt.

A fenti jellemzők alapján a középkori Magyarország gazdasági régióit véleményem szerint az alábbiak szerint azonosíthatjuk be (2.ábra):

2.ábra: A középkori Magyarország gazdasági nagyrégiói. Forrás: Saját szerkesztés. Grafika: Simon Bertalan

Mivel a Nagyalföld fele ártér és árvízjárta legelő volt, ezeken a területeken és a szántóföldi termesztésre kevésbé alkalmas homokhátságokon külterjes állattartás vált uralkodóvá. A folyamatosan vízzel borított területeken az emberek szigetszerűen éltek a magasabb helyeken, és halászatot, vadászatot, a vízszintingadozáshoz alkalmazkodó ártéri gazdálkodást folytattak (Andrásfalvy B. 2007). Intenzívebb földművelés a lösz- és homokhátságok ármentes felszínein alakult ki. A falvak gyakran a folyóvizek közelében jöttek létre, azonban a térség felszíni vizei állandó mozgásban voltak. Részben ezekre a természeti okokra visszavezethetően, részben pedig arra, hogy a kora középkorban az Alföld jelentős részét kitevő kun és a jász autonóm területeken a félnomad életforma volt az uralkodó, az alföldi falvak kevésbé voltak állandóak és helyhez kötöttek, mint más régiók települései (Pálóczi H. A. 1998). A Nagyalföld tájtípusainak tájhatárain is létrejöttek vásárvonalak. Debrecen az Alföld egy nagy ármentes szigetének középpontjában, a homokos Nyírség és a löszfelszínes Hajdúság tájhatárain, és az ártéri gazdálkodást folytató Nagyknúság, Hortobágy, Sárrétek közelében fejlődött ki. Jelentős vásárvonal az Alföld és a környező hegységek érintkezésénél és a szállítás szempontjából fontos vízi utak találkozásainál alakult ki (Temesvár, Arad, Nagyvárad, Szatmárnémeti). Vízi átkelőhelyeknek köszönhetően a fejlődésüket más városok (Szeged, Szolnok, Mohács, Baja). A 14. századra már a Nagyalföldön élő kunok és a jászok autonóm társadalma is átalakult, a nehézlovasság előtérbe helyezése szükségszerűen vezetett a katonáskodásból kiszorult elemek jobbágyságba süllyedéséhez és társaik felfegyverzése érdekében történő megadóztatásához.

A Kisalföld már a kora középkortól az ország egyik legfontosabb és legfejlettebb régiójává vált. Folyamatosan viszonylag sűrűn lakott vidék volt, jó szántóföldi gazdálkodási adottságokkal, ahol a kereskedelem és az igazgatási funkciók egyaránt erőteljesen hatottak a városfejlődésre. A mezőgazdaság fejlődését a térség kapujellege, Ausztria közelsége is támogatta. A kora középkortól ezen a tájon, az ún. Morva-kapun keresztül bonyolódott le egész Magyarország, sőt a Balkán, valamint a Közel-Kelet kereskedelmi és migrációs forgalmának egy része is a Nyugattal (Kitanics

M. 2007). A kereskedelemben a Duna fontos szerepet játszott. Kapuvárosként erősödött meg Sopron, Pozsony és Nagyszombat, Nyitra igazgatási, uralmi központ, Győr fontos átkelőhely és a Bécs felé tartó utak csomópontja volt (Bulla B.–Mendöl T. 1947, 1999).

A honfoglalást követően a Dunántúlon alakultak ki az ország kormányzati, egyházi központjai és első valódi városai. A Dunántúl Római Birodalomtól örökölt kultúrtáj jellege nem enyészett el teljesen a honfoglalás idejére, léteztek erdőirtások, szántók, szőlőművelés és kövezett utak is. A Nyugat-magyarországi peremvidéken észak-déli irányban fontos kereskedelmi utak haladtak át (Borostyán út), közelében kézműves, árutermelő települések jöttek létre (Kőszeg, Szombathely). A dombvidék belsejében ellenben kis létszámú, archaikus falvak telepedtek meg (Őrség, Vendvidék, Göcsej, Vasi-Hegyhát területe). A Balatontól délre eső dombvidéken nem vezettek át fontosabb kereskedelmi utak, a mezőgazdasági tevékenység és az árutermelés szerény méretű maradt. Valódi várossá csak a vásárvonalon kialakult Pécs vált. A Dunántúli-középhegység a Kisalföldet és a Dunántúlt, valamint Kisalföldet és a Nagyalföldet is elválasztja egymástól. Hágóin és kapuvárosain keresztül került kapcsolatba egymással a „két alföld népe”, ami a középkori és a későbbi Magyarország legfontosabb városainak létrejöttét eredményezte (Esztergom, Visegrád, Buda, Székesfehérvár, Veszprém) (Prinz Gy. 1914 pp. 183.). Az öt város által körülhatárolt térség a középkori Magyarország „core area-jának”, szívterületének tekinthető. A kora középkorban az országon átutazó kereskedők számára előírt „útkényszer” és „árumegállító jog” Esztergomon való áthaladásra kényszerített, ami jelentősen hozzájárult a város kereskedelmi központtá válásához. Két másik keresztvölgy bejáratánál települt a szakrális központnak számító Fehérvár és Veszprém. Buda és Pest környékén a Duna nemzetközi vízi útja keresztezte a Dunántúli-középhegység vásárvonalát és a legfontosabb kelet-nyugati belső szárazföldi utat. A Kisalfölddel együtt a Dunántúl volt a középkori Magyarország legsűrűbben lakott része, itt volt a legtöbb nagyváros, és a legsűrűbb a kolostorok hálózata (Pannonhalma, Bakonybél, Tihany, Szentgotthárd, Zirc, Pécsvárad).

A Felvidék földrajzilag viszonylag egységes természeti tája gazdasági szempontból két, egymástól elkülönülő részre osztható. A Kárpátok teljes vonulatára érvényes, hogy a benne rejlő nemesfémlelőhelyekre települve bányavárosok jöttek létre, a folyóvölgyekben kereskedelmi utak, a hegyközi medencékben földművelésre alkalmas területek találhatóak. A Nyugati-Felvidék azonban gazdasági fejlettségével kiemelkedett a Kárpátok térségei közül, és gazdag városhálózatával, patrícius lakosságával, a késő középkori Magyarország legvárosiasabb részévé fejlődött. A falvak lakói azonban a mezőgazdasági adottságok miatt szegények maradtak. A Szepességi-medencébe a 12–13. században telepített német lakosság a helyben talált ásványkincsek kitermelésével, kézműves munkájával, kereskedelmi tevékenységével Magyarország egyik legfejlettebb, legurbanizáltabb kistáját hozta létre. A kereskedelmi utakra és a nyersanyagok feldolgozását jelentő kézműiparra alapozódott többek között Kassa, Késmárk, Eperjes és Bártfa fejlődése. A nyugatabbra fekvő bányavidékeken gazdag bányavárosok alakultak ki (Selmecebánya, Körmöcbánya, Besztercebánya stb.)

A Keleti-Felvidék jóval kisebb kiterjedésű, mint az északnyugati rész. Legfontosabb vásárvárosai Ungvár és Munkács váltak. Ásványkincsekben csak a délkeleti hegységek gazdagok, ezekre települt Nagybánya, Felsőbánya, Kapnikbánya nemesfémbányászata. Az ércek és (a Máramarosi-medencén kívül) a jelentősebb medencék hiánya hozzájárult a térség szegénységéhez. Máramarosban a fa és a só fontos árucikk volt, a Tiszán juttatták el a nagy elosztó központokba, Tokajba és Szolnokra.

Erdélyben, mint kiterjedt autonómiákkal rendelkező országrészben, a föld általános magántulajdonba kerülése az ország más tájaihoz képest később, és töredékesebb formában valósult meg. A kora középkori királyi hatalom szempontjából az itteni helyi igazgatás fő feladata a só biztosítása volt, valamint a védelem a besenyők és a kunok ellen. A középkori Erdély könnyűlovasságai miatt fennmaradt a székelyek könnyűlovasság harcmodora és jó ideig az ezt megalapozó, személyi szabadságon alapuló társadalma is. A szászoknál ezzel ellentétben már kezdetektől fennállt a katonáskodó birtokosok és a földműves parasztság elkülönülése. A 14.

század második felétől a szász autonómia irányítási jogait a megerősödő városok gazdag polgáraiból álló vezető testületek kezdték gyakorolni a környezetükben lévő falvak lakossága felett. A 15. századra szilárdult meg Erdély rendi szerkezete is, amely a magyar vármegyék, a székely és a szász székek szövetségéből állt. Jelentősebb városok csak Szászföldön és az ország belseje felé vezető kapuban alakultak ki. A szász városok megerősödése a 14. században indult meg, ekkor még jövedelmüket alapvetően a havasalföldi és moldvai vajdaságok felé irányuló kereskedelemről nyerték, az erdélyi ipar termékei csak a 15. század közepétől jelennek meg a keleti piacokon. A 15. századi vámszabályzatokban már változatos erdélyi termékekkel (ruhák, edények, kések, fegyverek, fémkészítmények, ötvösmunkák, pergamen, papír, élelmiszerek) találkozhatunk (Makkay L.–Mócsy A. 1987). Mivel Nagyszeben, Brassó és Beszterce árumegállító joga és földrajzi elhelyezkedése révén uralta a Kárpátokon túli kereskedelmet, sem a magyar (Dés, Torda, Gyulafehérvár), sem a székely városok (Marosvásárhely, Kézdivásárhely, Udvarhely, Sepsiszentgyörgy), sőt a többi szász város (Szászsebes, Medgyes, Segesvár, Szászváros) sem volt képes versenyezni velük. Ehhez egyedül a Magyarország belső területeiről Erdélybe vezető kereskedelmi utak találkozásánál fekvő Kolozsvár tudott „felőzni”. Kolozsvárott már a 14. században erőteljesebb iparosodás következett be, mint a szász városokban, ami a környék magyar jobbágylakosságát is a városba vonzotta.

A 8–9. században a dalmát tengermelléken és a horvát Karszt-hegység területén létrejött horvát állam északon a Kulpa, az Una és a Vrba középső folyásáig terjedt (Sokcević D.–Szilágyi I.–Szilágyi K. 1994). Az első horvát király, I. Tomislav idejében a Száva–Dráva közének nyugati része valószínűleg a senki földje lehetett, míg Kelet-Szlavóniát a magyar népesség vette birtokba. Dalmácia fontosabb városai a 9–10. században hol Bizánc, hol a római pápa, hol pedig Velence fennhatósága alá tartoztak, de bennük a horvát lakosság fokozatosan többségbe került. A trónviszályokba merült Horvátország az 1100-as évek elején lépett perszónalunióra Magyarországgal, majd rövid időn belül Dalmácia is magyar uralom alá került. „1526-ig a Rijekától a Neretváig terjedő Horvátország, illetve a Zágráb, Kőrös és Varasd vármegyéket felölelő Szlavónia a Magyar Királyság integráns része maradt, miközben Dalmácia az erőviszonyok kedvezőtlen alakulása miatt a 15. század elejétől már a Velencei Köztársasághoz tartozott” (Kitanics M. 2014. pp. 14.).

Horvátország természeti tájai kevés ásványkincset kínálnak, de fontos kereskedelmi utak vezetnek át rajtuk. Zágráb a Déli-Alpok és a Zágrábi-medence találkozásánál, valamint az Itáliába tartó utak csomópontjaként kialakult kapuváros, a legsűrűbben lakott Zágrábi-medence és az egész horvát államigazgatás központjává vált. Zimony átkelőhelyként, Verőce, Vinkovce, Vukovár vásárvárosként alakult ki.

5. A hódoltság korának gazdasági nagyrégiói

Zrínyi Miklós költő és hadvezér a 17. századot a magyar romlás századának nevezte, de történelmi távlatból a 16. és a 17. századra egyaránt ráillik ez az elnevezés. A vizsgált kétszáz évben az ország sorsát két nagy hatású, az Oszmán Birodalom terjeszkedésére visszavezethető fejlemény határozta meg. Ázsiai és európai területfoglalásai következtében a törökök ellenőrzése alá kerültek a keletről nyugatra vezető (korábban Magyarországon is áthaladó) kereskedelmi utak. Az új útvonalak keresése váltotta ki az Európa atlanti partjairól kiinduló földrajzi felfedezéseket. A felfedezett kontinensekről Európába áramló nemesfémek, gyarmati áruk, valamint az ezzel egy időben kibontakozó reformáció Nyugat-Európában az ipari fejlődés és tudományos gondolkodás megerősödéséhez, és a feudális viszonyok bomlásához vezetett. Az ipari termelés és a kereskedelem súlypontja Észak-Itáliából, Közép-Európából és a déli, illetve keleti német tartományokból az Atlanti-óceán partjára tevődött át.

Ennél rövidebb távú, de súlyosabb negatív hatással járt Magyarország sorsára nézve az Oszmán Birodalomtól elszenvedett katonai vereség, az ország három részre szakadása, és tartósan az Oszmán, valamint a Habsburg Birodalom hatalmi befolyása alá kerülése. Mindez

ráadásul úgy valósult meg, hogy az egyes országrészek a két birodalom egymással harcban álló pufferzónájává váltak. 1526-tól a kettős királyválasztással az ország először két részre szakadt, míg a középső rész a háborús dűlások színterévé vált (Pach Zs. P.–R. Várkonyi Á. 1985). A három részre szakadás 1541-ben, Buda török elfoglalásával következett be. A 16–17. század szinte folyamatos háborúi, a portyázó csapatok dűlásai, a nagyarányú belső vándorlás hátrányosan érintette a magyar népesség számának alakulását, miközben ezek az évtizedek Európa nagy részén a népességrobbanás évszázadai voltak. A Mediterráneum lakossága a 16. században megkétszereződött, Észak- és Nyugat-Európa lakossága másfélszereződött, az európai nagyvárosok lélekszáma 100–200 ezer fölé emelkedett. Magyarország népessége az 1494–95. évi összeírás alapján 3,5–4 millió főre tehető, és becslések szerint az ezt követő két évszázadban mindvégig ennek alsó határa közelében alakulhatott, de ezen belül a magyar etnikumú népesség száma jelentősen csökkent (Dövényi Z.–Tóth J. 2012).

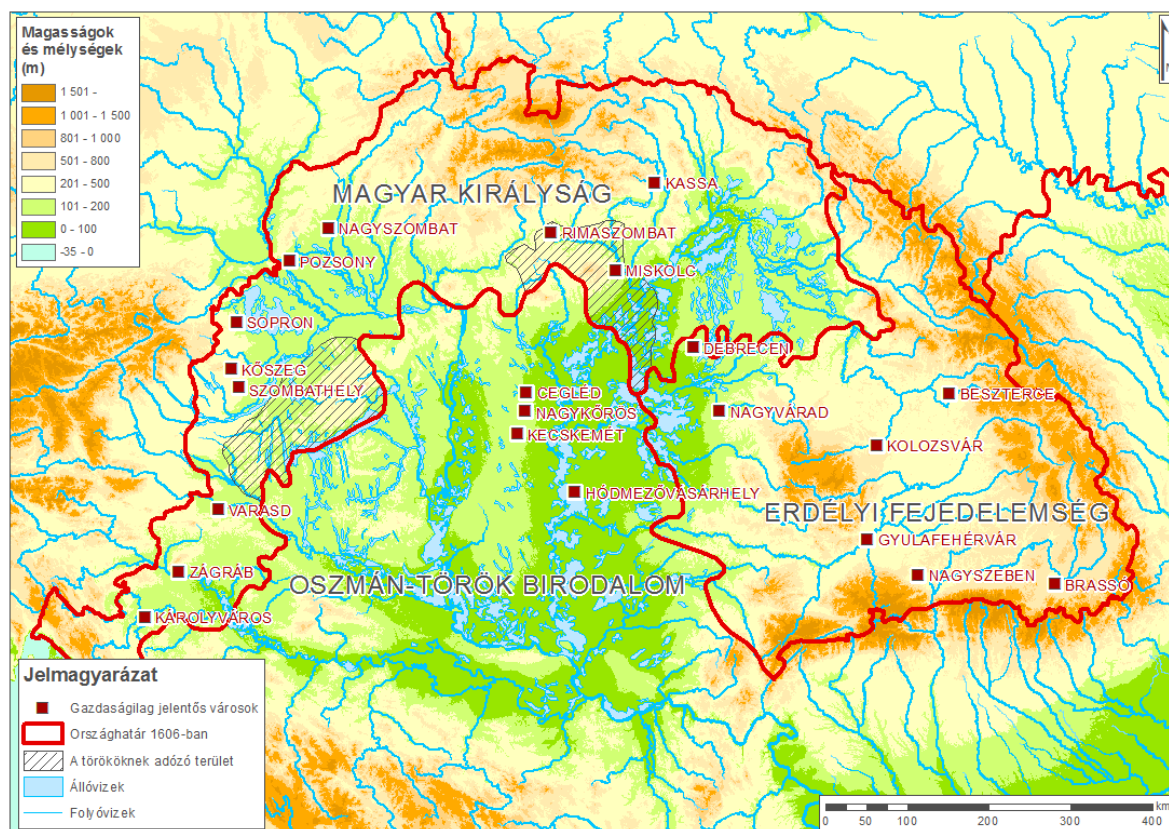
A Magyarország szempontjából alapvetően kedvezőtlen geoökonómiai átrendeződés ugyanakkor egy kedvező fejleménnyel is járt: a nyugati ipar és kereskedelem fellendülése, valamint a népességrobbanás jelentősen megemelte az élelmiszerek és nyersanyagok iránti igényt, amit az Amerikából beáramló nemesfémek árnövelő hatása tovább erősített. Az agrárarak emelkedése a harmincéves háború dűlásai következtében, a 17. század elején tört meg, és a század hátralevő részében az árak már csökkenést mutattak. Az agrárkonjunktúrára Magyarország a háborúk és az ország szétesése ellenére rá tudott csatlakozni, ezért a 16. század még egyes térségek, települések és társadalmi rétegek számára hozott némi föllendülést, a többség számára azonban a visszacsúszást vagy akár az eltűnést is eredményezte. A 17. században azonban már majd minden szereplő és térség sorsában a helyzet romlása figyelhető meg (Pach Zs. P.–R. Várkonyi Á. 1985).

A 16. század agrárkonjunktúrájába Magyarország elsősorban a marhaexporttal kapcsolódott be, ami nagyobb volumenű és meghatározóbb üzletággá vált, mint a középkori nemesfémkivitel. A lábön történő szállításra a hosszúszarvú, nagytestű, magyar szürke marha kiválóan alkalmasnak bizonyult, húsa is ízletesebb volt az Európában ismert fajtakénál, kialakulásának és a világkereskedelemben való berobbanásának előzményei azonban ma is rejtélyesek (Zolnay L. 1977). Az 1580-as években évi 120–150 ezer marhát hajtottak Nyugatra, sőt valószínűleg egyes kiemelkedő években évi 200 ezer marha exportjára is sor kerülhetett. Az agrárkonjunktúra másik sikertermékévé a bor vált. A nyugati irányú export nagy részét Nyugat-Magyarország borvidékei adták, a lengyelországi viszonylatot pedig az Északi-középhegység déli lejtői és a Hegyalja szolgálta ki. A fejlett borvidékek szomszédságában szintén fejlett, árutermelő gabonatermesztő térségek alakultak ki, amelyek ellátták a szőlőműveléssel és kereskedelemmel foglalkozó városokat gabonával. Az ország fejletlenebb részein azonban az önálló gazdálkodás érvényesült (Beluszky P. 2008).

A katonai, politikai, gazdasági tényezők jelentős változásokat eredményeztek az ország térszerkezetében. A háborúk, a török és tatár betörések ellenére a királyi Magyarország és Erdély területén a gazdaság a korábbi évszázadokban kialakult struktúrában működött tovább. A hódoltság területén azonban a tájhasználat alapvetően átalakult (Frisnyák S.–Csüllög G.–Tamás L. 2015.) Számos korábbi ipari, kereskedelmi központ török támaszponttá vált, és ezáltal sokat veszített gazdasági jelentőségéből. Más, korábban jelentéktelen települések ugyanakkor a kedvezőbb fekvésükből fakadó önállóság kihasználásával be tudtak kapcsolódni az árutermelésbe és a kereskedelemben. Hanyatlásnak indultak Magyarország korábban fontos városai, mint Esztergom, Fehérvár, Pécs, Visegrád, de veszített gazdasági jelentőségéből Buda és Pest is. Mivel a nyugat-európai iparcikkek a magyarországi gyártókat kiszorították a hazai piacokról, a szövő és posztóiparra épülő szepességi és erdélyi szász városokban a termelés súlyos visszaesése következett be. Egyedül az ötvösipar élte túl hanyatlás nélkül a korszakot. Kolozsváron, a felvidéki bányavárosokban, Kassán, Debrecenben tömegesen telepedtek le a török elől menekülő vagonos kereskedők, iparosok, értelmiségiek és nemesek, és sok helyen új, pezsgő kulturális életet alakítottak ki (Makkai L.–Szász Z. 1986). A 16. századi agrárkonjunktúra a királyi Magyarországon és Erdélyben a jobbágyföldök kisajátítását, és a földesúri magángazdaságok,

majorságok kialakulását idézte elő. Mindez együtt járt a jobbágyok szabad költözési jogának eltörlésével és robotterheinek megnövelésével (második jobbágyság).

A középkorhoz képest az ország gazdasági térszerkezetét alakító erők alapvetően megváltoztak, közülük a legmeghatározóbbnak a hatalmi, katonai felosztás bizonyult. A három országrész egymástól eltérő jellegzetességeket mutat, ezért a hódoltság korának gazdasági nagyrégióit helyesnek látszik a politikai felosztás alapján meghatározni (3.ábra).

3.ábra: A hódoltság kori Magyarország gazdasági nagyrégiói. Forrás: Saját szerkesztés. Grafika: Simon Bertalan

A leglátványosabb térszerkezeti átalakulást a hódoltság alá került területek éltek át. Lakosait részben elhurcolták a törökök, részben más országrészekbe vagy a mezővárosokba menekültek. Az Oszmán Birodalom kádihivatalok szervezésével több kísérletet tett arra, hogy jelenlétét, életformáját, a Balkánhoz hasonlóan, tartóssá tegye a meghódított országban, de ezek a kísérletek nem jártak számottevő eredménnyel. Ehelyett a hódoltság belső és peremterületein egyaránt az állandó háborúra rendezkedtek be a felek (Hegyí K. 1976). Az Oszmán Birodalomban egyedülálló módon, a török adóztatás mellett az elmenekült nemesek is igyekeztek adót szedni korábbi alattvalóiktól (kettős adóztatás), a magyar végvári katonaság pedig gyakran mélyen behatolt a hódoltsági területre. A török helyőrségek és hivatalok városai gazdaságilag és lakosságukban visszafejlődtek. Két településtípus azonban erősödni tudott a hódoltság körülményei között. A hódoltság belsejében fekvő mezővárosokat a törökök kockázat nélkül magukra hagyhatták, ennek köszönhetően önállóságukat. A közvetlenül a török kincstár tulajdonába került, ún. khászvárosok erőteljes fejlődésnek indultak (Bulla B.–Mendöl T. 1947, 1999). Tipikus nagy mezővárossá fejlődött Hódmezővásárhely, Nagykovács, Kecskemét, Cegléd. A határterületeken fekvő, olyan jelentősebb városok, amelyekben nem volt török adminisztráció és hadsereg (Debrecen, Miskolc, Rimaszombat), annak köszönhetően viszonylagos önállóságukat, hogy a hódítók a magyar katonaság támadásai miatt voltak kénytelenek magukra hagyni őket. Közülük a három országrész

határán fekvő Debrecen vált a leghatalmasabbá. Életét viszont megnehezítette, hogy mindhárom országrész felé adóznia kellett (Pach Zs. P.–R. Várkonyi Á. 1985).

A hódoltság korának gazdaságilag legfejlettebb országrésze a királyi Magyarország volt. A gazdasági, politikai, katonai változások azonban itt is jelentősen átalakították a térszerkezetet. A 16. század első felében még a Fuggerek és más délnémet vállalkozók hatalmas összegű beruházásokkal futtatták fel az északnyugat-felvidéki bányák nemesfém- és rézkitermelését, a világkereskedelmi átrendeződés következtében azonban ezek a bányák versenyképtelenné váltak. A bányavárosok 16–17. századi visszafejlődésével szemben, a marhakereskedelemnek köszönhetően jelentős fejlődést éltek át a kereskedelem útjába eső kapuvárosok (Pozsony, Nagyszombat). A bortermelés és -kereskedelem következtében erősödött meg Sopron, Ruszt, Kőszeg és Szombathely. A nyugat-magyarországi fejlett városok előnyös fekvésüket kihasználva (az országban egyedüliként) élénk gabonaexportot is bonyolítottak az osztrák tartományok felé. Kassa, Bártfa és Eperjes posztóipara visszaesését a Hegyalja felől Lengyelország irányába történő borkereskedelemmel pótolta, kihasználva a lengyel gabonakonjunktúra következtében a magyar borok iránt megnőtt keresletet.

A mohácsi vereséget követően Horvátország az Una folyó vonaláig, a korábban többnyire magyar igazgatású Szlavónia pedig Varasd vármegye kivételével teljes egészében oszmán uralom alá került. A török előrenyomulás elől a horvát lakosság Szlavónia észak-nyugati részébe, valamint Itáliába és Nyugat-Magyarországra menekült (Kitanics M. 2014). Az áttelepülő horvát nemeseknek köszönhetően Horvátország elnevezése fokozatosan Nyugat-Szlavóniára is áterjedt (Sokcsevits D.–Szilágyi I.–Szilágyi K. 1994). A Habsburg-irányítás alá került Horvátország és Szlavónia a királyi Magyarország határvidékeihez hasonló helyzetbe került. Zágráb megmaradt az országrész központjának, Szlavónia központjává Varasd vált, egyre jelentősebb kapuvárossá erősödött a Károly főherceg által 1579-ben alapított Károlyváros. A 16–17. században a fontosabb horvát városoknak az Itáliába irányuló marhakereskedelem kínált magas jövedelmet.

Erdély a Török Birodalom hűbéres államává vált és viszonylagos függetlenséget tudott fenntartani a hódoltság korában. A többi országrésszel folytatott kereskedelem alacsony szinten maradt. Erdélyben nem alakult ki a másik két országrészben helyenként domináns monokultúrás mezőgazdasági árutermelés. A parasztgazdaságokra az önellátás volt a jellemző, a második jobbágyság elemei is csak mérsékelten érvényesültek. A területet a 16. századi agrárkonjunktúra és annak a 17. századi megtorpanása is sokkal kevésbé érintette, mint a királyi Magyarország és a hódoltság árutermelőit (Makkai L.–Szász Z. 1986). Az önálló fejedelemség az erdélyi gazdaság számára többnyire virágzó korszakot hozott. Gyulafehérvár fejedelmi és kulturális központként, Kolozsvár és a kiemelt szász városok a kézműipar és a kereskedelem központjaiként tovább erősödtek.

6. A feudalizmus záró szakaszának (1711–1848) gazdasági nagyrégiói

A török kiűzését eredményező felszabadító háborúkat természetszerűen a hódoltsági települések szenvedték meg a leginkább. Az ezt követő kuruc háborúk azonban a volt királyi Magyarország településeit pusztították elsősorban, néhány fontosabb várost a szembenálló felek többször is felégették. A háborús rombolások hatását tetőzték be a 17–18. században gyakori pestisjárványok. A szatmári béke, a Temesköz 1718-as visszafoglalása és a Pragmatica Sanctio a magyar nemességnek a Habsburg-uralkodóházzal való kiegyezését hozta el. Ezzel kezdetét vette egy nyugodtabb időszak az ország gazdaságának újjáépítésére.

1715–20-ban országszerte lezajlottak az első átfogó úrbéri összeírások, amelyek még a háborúk utáni, elpusztult Magyarországról adnak képet. A helyreállt békét követően radikális népmozgalmi változások következtek be az ország minden régiójában. Egyrészt erőteljesen felgyorsult a természetes szaporodás, másrészt hatalmas belső vándorlás indult el, ami a kedvezőtlenebb mezőgazdasági adottságokkal bíró és nagyobb népsűrűségű felvidéki térségből jórészt a hódoltság volt területeire irányult. Külföldről történő tömeges bevándorlás zajlik

egyrészt a németek, románok és szerbek, másrészt a horvátok, ruszinok, örmények, zsidók és „görögök” betelepítésével, illetve betelepülésével. A bevándorlás és az országon belüli vándorlás a 18. század végéig zajlott, az összeírások szerint a század folyamán a vármegyék népessége állandó változásban volt. (A legmostohább természeti adottságokkal rendelkező Árva megyéből pl. az 1715-ös és az 1720-as összeírás között az adózó háztartások több mint harmada költözött el délre.) Az úrbéri összeírások csak az adófizetésre kötelezett úrbéres parasztság és a városi népesség háztartásait mérték föl, de Acsády Ignác 180 évvel későbbi munkájában más forrásokból megpróbálja kiegészíteni a megyékre lebontott népmozgalmi adatokat (Acsády I. 1896). Acsády becsléseit a kutatók ma már pontatlannak tartják, de az általa bemutatott változások mértéke a vármegyék között összehasonlítható, az adatok részletezettsége pedig lehetőséget ad a különböző csoportosítású vizsgálatokra. A 18. századi Magyarország egyes megyéit a nagy természeti régiókba és azon belül a volt hódoltság vagy királyi Magyarország részei között felosztva, a 18. század népmozgalmi változásai Acsády adatai szerint a következőképpen foglalhatók össze:

1. táblázat: A népesség számának változása 1720 és 1789 között

Természeti nagyrégió	Figyelembe vett megyék	1789/1720 (%)
Nagyalföld (volt hódoltság)	Békés, Csanád, Csongrád, Pest-Pilis-Solt, Bács-Bodrog, Jász-Kun kerület, Hajdú kerület, Szabolcs, Heves és Külső-Szolnok, Arad és Zaránd, Krassó, Temes, Torontál	611%
Nagyalföld (volt királyi Magyarország)	Szatmár, Bihar	391%
Kisalföld (volt hódoltság)	Esztergom, Komárom	327%
Kisalföld (volt királyi Magyarország)	Győr, Moson, Pozsony	219%
Dunántúl (volt hódoltság)	Fejér, Somogy, Tolna, Baranya	593%
Dunántúl (volt királyi Magyarország)	Zala, Vas, Sopron, Veszprém	255%
Felvidék (volt hódoltság)	Borsod	731%
Felvidék (volt királyi Magyarország)	Árva, Trencsén, Turóc, Liptó, Nyitra, Gömör, Bars, Zólyom, Szepes, Sáros, Nógrád, Zemplén, Abaúj-Torna, Hont, Bereg, Ugocsa, Ung, Máramaros, Szilágy	311%
Erdély	Alsó-Fehér, Hunyad, Szeben, Fogaras, Háromszék, Udvarhely, Küküllő, Torda, Belső-Szolnok, Kolozs, Közép-Szolnok	173%
Magyarország (Horvátország nélkül) összesen		310%

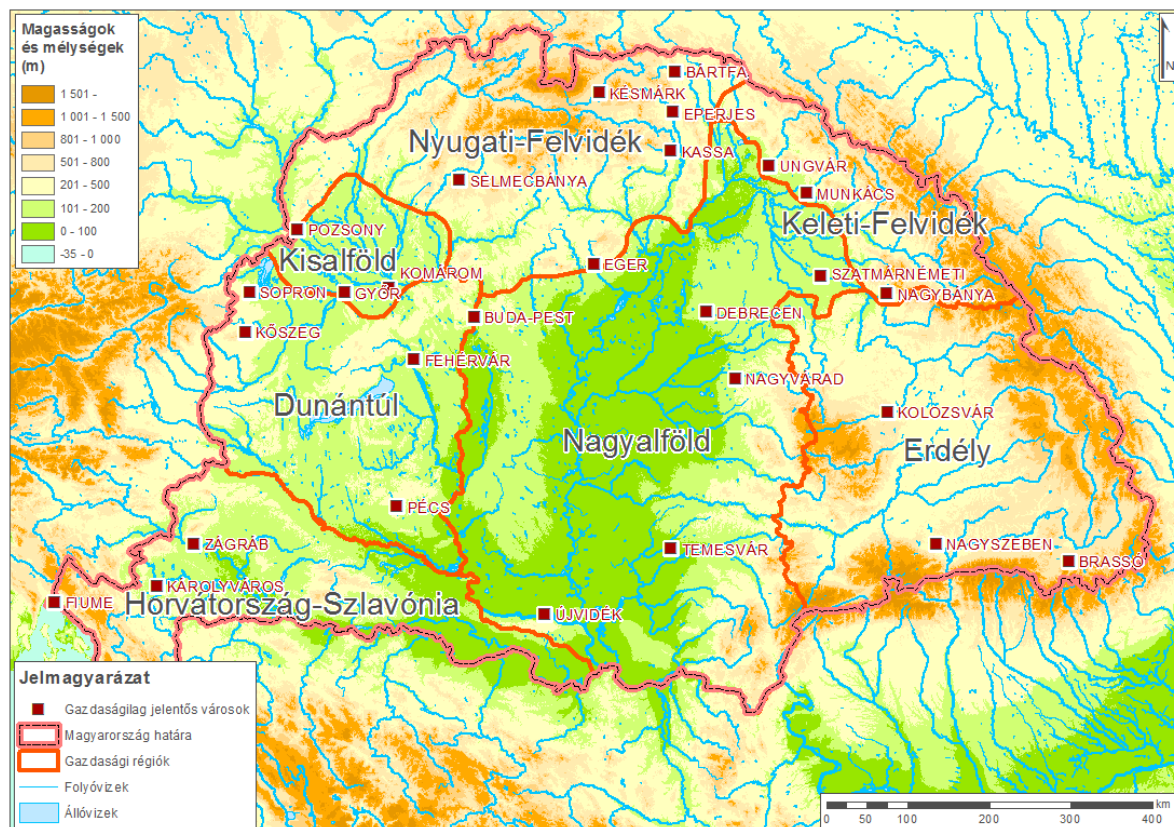
Forrás: Acsády Ignác Magyarország népessége a Pragmatica Sanctio korában 1720–1721

A tartós béke ugyan megteremtette a gazdaság stabilizálódásának feltételeit, de az az ipar visszamaradottsága, a közlekedési infrastruktúra hiánya és a kedvezőtlen konjunkturális feltételek miatt a legtöbb helyen továbbra is a természeti gazdálkodás és a helyi termelés formájában működött. Az ország településhálózata, a Nagyalföld volt hódoltsági részét kivéve, alapvetően a hódoltság előtti állapotok visszaállítását mutatta, inkább e keretek között zajlott le mennyiségi gyarapodás. (Beluszky P. 2008)

Bár az 1760-as évtizedben osztrák tőkéből zajló iparosodás következtében az ország északnyugati részén, valamint Budán és Pesten számos textilmanufaktúra létesült, az árutermelés és kereskedelem továbbra is alapvetően agrártermékek termelését és kereskedelmét jelentette.

Ezen belül a lábon hajtott marha kivitele tovább csökkent, és a korábban virágzó borexport is visszaszorulóban volt. Valamelyest fellendült ugyanakkor a gyapjúkivitel, a napóleoni háborúk kitörésével pedig erőteljes gabonakonjunktúra vette kezdetét. A marha, a gyapjú és borkivitel elsősorban az utakon zajlott, ezek vonalvezetése és természetes adottságai határozták meg a kereskedelmi központok helyét. A gabonakonjunktúra azonban új térségek és városok megerősödését eredményezte. Felemelkedtek a jó gabonatermesztési tulajdonságokkal rendelkező tájak (Temesköz, Bánát, Bácska, Körös–Maros köze, Kisalföld települései), valamint fontossá váltak a vízi szállítás átrakodó helyei is (Komárom, Győr, Pest, Moson, Esztergom, Vác, Baja, Mohács, Apatin, Újvidék, Szeged, Arad, Törökbecse).

A korabeli összeírások arra is kiterjedtek, hogy a helyi termelést folytató települések lakói áruikat melyik vásáron értékesítették, és hova jártak vásárolni. Bácskai és Nagy 1828-ig feldolgozta az ország piacközpontjaira és vonzáskörzeteikre vonatkozó adatokat (Bácskai V.–Nagy L. 1984). A feltárt képből kirajzolódik Magyarország 18. századi településeinek gazdasági térszerkezete. A szerzőpáros a piacközpontok vizsgálatát kiegészítette a lakosság szám és különböző városi (piaci, áruforgalmi, közigazgatási, jogállási, oktatási, egészségügyi) funkciók faktoranalízis keretében történő vizsgálatával, továbbá egy városiassági rangsor felállításával is. A piaci vonzáskörzetek mérete és eloszlása azt mutatja, hogy Magyarország természeti tájakon alapuló nagy gazdasági régiói a 18. században és a 19. század első felében is megőrizték a jellegzetességeiket. A török kiűzését követő, 1848-ig tartó időszak nagy gazdasági régióit tehát a középkori régiókhoz hasonló jellegük alapján határozhatjuk meg. Az alábbi térkép a nagyrégiók mellett a Bácskai-Nagy szerzőpáros által faktoranalízis útján a Dunántúlon, a Kisalföldön, a Felvidéken és a Nagyalföldön beazonosított 20 legerősebb városi értékekkel rendelkező várost is bemutatja. Erdély és Horvát-Szlavónország legfontosabb városai Katus L. 2012 és Sokcsevits D.–Szilágyi I.–Szilágyi K. 1994 alapján kerültek meghatározásra.

4.ábra: Piacközpontok és vonzáskörzeteik alapján meghatározott nagy gazdasági régiók, valamint a legfontosabb városok a Magyar Királyságban 1828-ban. Forrás: Saját szerkesztés, Bácskai Vera-Nagy Lajos: Piackörzetek, piacközpontok és városok Magyarországon 1828-ban című munkája alapján. Grafika: Simon Bertalan

A Nagyalföld korábbi hódoltsági területein a falvak nem éledtek újjá, számos korábban elnéptelenedett mezőváros azonban újjáépült. Az alföldi piackörzetek hatalmas méretűek, a településhálózat gyér. A gabonakonjunktúra időszakáig az állattenyésztés túlsúlya érvényesült. A volt hódoltság területén kialakult mezővárosi és a később elterjedő tanyasi gazdálkodást nem sikerült a volt királyi Magyarországon érvényesülő faluközösségi és földesúri ellenőrzés alá bekényszeríteni, mindvégig szabadabb, a magánhasználat alapján álló gazdálkodási formák érvényesülnek (Beluszky P. 2008). Ez a hatás kevésbé érvényesül a volt királyi Magyarország alföldi megyéiben, ahol a faluhálózat fennmaradt, de az urbáriumok alapján kirajzolódó vonzáskörzetek így is nagyobbak, mint a volt királyi Magyarország egyéb térségeiben.

A gabonatermelés előtérbe kerülésével és a kereskedelem erősödésével a gabonatermelő vidékek városainak lakossága megnőtt, közülük elsősorban Pest, Debrecen, Nagyvárad, Temesvár és Újvidék lélekszáma és piaci ereje vált meghatározóvá. A 18. század végére az ország legnépesebb településévé Debrecen vált, és még 1828-ban is ez a város rendelkezett a legnagyobb méretű vonzáskörzettel. Tipikus alföldi központként közel 20 ezres nagyvárossá fejlődött Kecskemét, Szeged, Szabadka, Hódmezővásárhely, Zombor, Jászberény és Békéscsaba is. A 19. század elejére Pest, Buda és Óbuda egyértelműen az ország gazdasági, szellemi és igazgatási központjává válnak (egyetem, Hétszemélyes Tábla, Helytartótanács, Nemzeti Múzeum, színház, Tudományos Akadémia). A három város összlakossága 1830-ra eléri a 100 ezer főt (Beluszky P. 2008).

A Kisalföldön a tagoltabb birtokstruktúra nyomán kisebb piacörzetek alakultak ki. A gabonakereskedelem fellendülése először a felvevőpiachoz közel eső, jó termelői adottságokkal rendelkező kisalföldi városok (Tata, Magyaróvár, Moson, Keszthely, Pápa) fellendülését eredményezte, majd a Nagyalföld bekapcsolódásával a kikötővárosok (Komárom, Győr, Vác, Szentendre, Esztergom) megerősödését hozta el. Pozsony, Nagyszombat, Szenc az ide települt textilipari manufaktúrák termelésével is erősíti gazdasági súlyát.

A Dunántúlon közepes méretű piaci vonzásokörzeteket láthatunk, ezen belül a volt hódoltság területeire eső körzetek nagyobbak, a Királyi Magyarországra esők kisebbek. A történelmi Magyarország földrajzilag csaknem zárt egységből az 1828-as felmérés alapján már alig volt határokon átmenő kilépés. Az ország egyesítését követő időben a nyugati határszélen erős külkereskedelem visszaesett, az erre épülő központok (pl. Kőszeg) gyengültek. Megerősödtek viszont a belső kapcsolatokra épülő, a határtól távolabb eső központok (Pécs).

A Nyugati-Felvidék bányavárosai és Nyitra körzetében jelentősebb változások nem következtek be a korábbi évszázadokhoz képest. A körzetek kisméretű, zárt földrajzi egységeket képeznek. Gyakoriak a kis lakosságú piacörzökök. A Keleti-Felvidék piaci körzetei közepes méretűek, a települések viszonylag kis létszámúak. A 19. század elején összeírt urbáriumok a száz évvel korábbi állapothoz képest többnyire a térség piacörzököjainak gyengülését mutatják.

Erdély középkori regionális elkülönülését tovább mélyítette önálló politikai, katonai, gazdasági és kulturális egységként eltöltött másfél évszázada. A török kiűzését követően a Habsburgok nem akarták teljesen helyreállítani Magyarország integritását, aminek a déli határörvidékek felállítása mellett a legerőteljesebb eszköze Erdély különállásának fenntartása volt. Erdély sajátos történelmének köszönhetően, az országrész mélyén, a Székelyföldön és a Szászföldön (Királyföld) a lakosság viszonylag nagy számban vészelte át a háborúkat és járványokat. 1720-ban a pestisjárványok ellenére Magyarország és Erdély legnépesebb városai még Brassó és Nagyszében voltak, tízezer fő feletti lakossággal. A 18. század dinamikus népmozgalmi és gazdasági fejlődésétől azonban Erdélyben jóval kisebb ütemű növekedés mutatkozott, mint a magyarországi régiókban. Nagyarányú román beáramlás mellett magyar és román lakosság egy része a partiumi és az alföldi térségek irányában el is hagyta a különálló országrészt. Erdély 18. századi településszerkezetének vizsgálata az Északi-Felvidék jellegzetességeihez hasonló, nagyszámú, de kisméretű városias települést és viszonylag kisméretű vonzásokörzeteket mutatott ki (Katus L. 2012).

Horvátország-Szlavónia a 18. századi törvényekben a Magyar Királyság részeként jelenik meg, de függése természetesen a Habsburg uralkodói hatalom felé is fennállt. A korábbi Szlavónia 3 nyugati megyéjét az új közigazgatásban már Horvátországnak hívták, a későbbiekben már csak a keleti, részben határörvidékként kormányzott részét nevezték Szlavóniának (Ember Gy.–Heckenast G. 1989). Az eredetileg Belső-Ausztriához tartozó Fiumét 1776-ban csatolták Horvátországhoz, majd 1779-től közvetlenül Magyarországhoz. A városban már a 18. század közepétől jelentős nádcukrot feldolgozó üzem, valamint további 13 tőkés ipari vállalkozásnak tekinthető üzem működött. Károlyváros a tengeri kikötők felé irányuló forgalom fontos kapuvárosává fejlődött.

7. Összefoglalás

Magyarország túlnyomórészt mezőgazdasági jellegű, természeti vagy önellátó gazdálkodási korszakaiban alapvetően a Kárpát-medence zárt, de változatos természeti tényezői határozták meg a gazdaság térszerkezetét. Ezekben a korszakokban az ország gazdasági nagyrégiói a természetföldrajzi adottságok alapján határozhatók meg. A természetföldrajzi tényezők hatását 150 évre háttérbe szorította az ország három részre szakadása, amely olyan erős hatalmi beavatkozást eredményezett, hogy az részben felülírta a természeti adottságok dominanciáját.

A 15. század végéig az ország legfejlettebb területének, közigazgatási és szakrális központjának számító szívterület a hódoltság háborús körülményei között visszafejlődött.

Szerepét részben a nyugati kapcsolatok felértékelődésével megerősödő Kisalföld vette át. Noha a külkereskedelem folyamatosan jelen volt a magyar gazdaságban, a feudalizmus évszázadaiban soha nem tudott olyan hatást kifejteni, amely a természeti tényezők által meghatározódó térszerkezet átalakításával járhatott volna. A török háborúk körülményei és a marhakereskedelem felfutása ugyan átformálta a Nagyalföld és a Kisalföld gazdaságát, de a természeti adottságaik régióképző hatása meghatározó maradt, a háborús viszonyok elmúltával, a gabonatermesztés és gabonakereskedelem megerősödésével továbbra is a tájegységeikre jellemző termelési hasonlóságok jellemezték őket.

A Nyugati- és a Keleti-Felvidék, valamint Erdély a 19. század közepéig megőrizte természeti adottságaiból és időszakos politikai elkülönüléséből fakadó sajátosságait, Horvátország-Szlávia területében, népességének összetételében és gazdaságában is sokat változott a vizsgált időszakban, politikai és gazdasági önállósága fokozatosan erősödött.

A természetföldrajzi tényezők erőteljes régióképző hatását a gazdaság szerkezetének mezőgazdasági dominanciája, valamint a közlekedés, szállítás hagyományos útvonalai és formái biztosították. A gyáripari termelés és a vasúti szállítás megjelenésével megváltoznak a gazdasági beruházások telepítő tényezői, és megindul az ország gazdasági régióinak erőteljes átalakulása. Ezeket a folyamatokat tanulmányom következő részében vizsgálom meg.

Irodalomjegyzék

- ACSÁDY I. (1896): Magyarország népessége a Pragmatica Sanctio korában 1720-1721: Magyar Statisztikai Közlemények 12., Budapest, Országos Magyar Királyi Statisztikai Hivatal, 1896
- ANDRÁSFALVY B. (2007): *A Duna mente népének ártéri gazdálkodása*. Budapest, Ekvilibrium Kiadó, 2007
- BÁCSKAI V.–NAGY L. (1984): *Piackörzetek, piacközpontok és városok Magyarországon 1828-ban*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1984,
- BELUSZKY P. (2005): A társadalmi-gazdasági folyamatok szintere – az ország természeti adottságai: Magyarország történeti földrajza I., Budapest-Pécs, Dialóg-Campus Kiadó, 2005, 71–103 p.
- BELUSZKY P. (2008): Magyarország településállománya, településhálózata: Magyarország történeti földrajza II. Budapest-Pécs, Dialóg-Campus Kiadó, Budapest-Pécs, 155 p.
- BERÉNYI I. (2012): Kultúrtájfelfedezés a 11-15- században: *A Kárpát-medence földrajza*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 379–382 p.
- BULLA B.–MENDÖL T. (1947, 1999): *A Kárpát-medence földrajza*, Az Országos Köznevelési Tanács 1947. évi kiadása alapján közreadta a Lucidus Kiadó, Budapest
- CHOLNOKY J. (1911): A tartós államalakulásokról, *Magyar Figyelő*, 1(1),
- CHOLNOKY J. (1920): Magyarország területének épsége tudományos földrajzi szempontból, *Új Magyar Szemle*, 1920. (3), pp. 291.
- CSÜLLÖG G. (2001): Magyarország történeti térszerkezete és hatása a mai téralakításra, <http://docplayer.hu/14932341-Magyarország-torteneti-terszerkezete-es-hatas-a-mai-teralakitasra-csullog-gabor-1.html>
- CSÜLLÖG G. (2008): Régiók a Kárpát-medencében: múlt vagy jövő? *Közép-európai közlemények*, 1(1) pp. 54–59. <http://acta.bibl.u-szeged.hu/id/eprint/29664>
- CSÜLLÖG G.–FRISNYÁK S.–TAMÁS L. (2014): Történeti tájtipusok a Kárpát-medencében (11-16. század), *Történeti Földrajzi Közlemények*. 2(1-2) pp. 1–10.
- DÖVÉNYI Z. (2012): *A Kárpát-medence földrajza*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 2012
- DÖVÉNYI Z.–TÓTH J. (2012): *A török hódoltság népesedési mérlege*. A Kárpát-medence földrajza, Budapest, Akadémiai Kiadó, 2012, 424–425 p.
- EMBER GY.–HECKENAST G. (1989): *Magyarország története 1686–1790*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1989

- HAJDÚ Z. (2005): *Magyarország közigazgatási földrajza*, Budapest-Pécs, Dialóg Campus Kiadó, 2005, 59 p.
- FRISNYÁK S. (1996): Magyarország kultúrgeográfiai korszakai (895-1920): *A Kárpát-medence történeti földrajza*, Nyíregyháza, Nyíregyházi Főiskola, Földrajz Tanszék, 1996
- FRISNYÁK S. (1999): *Magyarország történeti földrajza*, Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó, 1999
- FRISNYÁK S.–CSÜLLÖG G.–TAMÁS L. (2015): A Kárpát-medence tájhasználat a 16-17. században, *Történeti Földrajzi Közlemények* 3(1), pp. 1–12.
- GULYÁS L. (2013): Elképzelések a dualista Magyarország térszerkezetéről, különös tekintettel a regionalizmusra, *Földrajzi Közlemények* 137(4), pp. 344–363.
- HEGYI K. (1976): *Egy világbirodalom végvidékén*, Gondolat Kiadó, Budapest, 1976
- KATUS L. (2012): *A modern Magyarország születése, Magyarország története 1711–1914*, Pécs, Kronosz Kiadó, 2012
- KITANICS M. (2007): A Kárpát-medence etnikai változásai a 15-18. században, különös tekintettel a horvát beáramlásra: V. Magyar Politikai Földrajzi Konferencia kötete. Pécs, PTE FI KMBTK, 2007, 335–349 p.
- KITANICS M. (2014): A Magyarországra irányuló horvát migráció a 16-18. században, PHD értekezés Pécsi Tudományegyetem, http://old.foldrajz.ttk.pte.hu/phd/phdkoord/nv/disszert/kitanics_disszertacio.pdf
- MAKKAI L.–MÓCSY A. (1987): *Erdély története I.*, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1987
- MAKKAI L.–SZÁSZ Z. (1986): *Erdély története II.*, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1986
- PACH ZS. P.–R. VÁRKONYI Á. (1985): *Magyarország története 1526–1686*, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1985
- PÁLÓCZI HORVÁTH A. (1998): *Középkori régészetünk újabb eredményei és a környezeti régészet*, Budapest, A Magyar Mezőgazdasági Múzeum közleményei 1995–1997, 1998, 21 p.
- PRINZ GY. (1914): *Magyarország földrajza*, Magyar Földrajzi Intézet Rt, Budapest, 1914.
- SOKCSEVITS D.–SZILÁGYI I.–SZILÁGYI K. (1994): *Déli szomszédaink története*, Bereményi Könyvkiadó, Budapest, 1994
- SÜLI-ZAKAR I. (2010): A régió: földrajzi integráció: A terület- és településfejlesztés alapjai, II., Budapest-Pécs, Dialóg–Campus, 2010, 145–155 p.
- SZÉKELY GY. –BARTHA A. (1987): *Magyarország története, Előzmények és magyar történet 1242-ig*, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1987
- TÓTH J. (2003): Kell-e nekünk régió?: Mindentudás Egyeteme III: szemeszter 2003.10.29 pp. 198. <https://mindentudas.hu/el%C5%91ad%C3%A1sok/tudom%C3%A1nyter%C3%BCletek/t%C3%A1rsadalomtudom%C3%A1ny/137-multidiszcipl%C3%A1ris-t%C3%A1rsadalomtudom%C3%A1nyok/6069-kell-nekuenk-regio.html>
- TÓTH J.–GOLOBICS P. (1996): Régiók és interregionális kapcsolatok a Kárpát-medencében: A Kárpát-medence történeti földrajza, Nyíregyháza, Nyíregyházi Főiskola, Földrajz Tanszék, 1996
- ZOLNAY L. (1977): *Kincses Magyarország*, Magvető Könyvkiadó, Budapest

Az Európai Unió és Törökország közötti vízumliberalizáció helyzete

Keserű Fanni¹

1. Abstract

In this paper I would like to present the current situation of the relations between the European Union and Turkey. The main focus is on the visa-liberalization process. After a short historical review, especially the last 5 years are emphasized, when in the framework of the Readmission Agreement Turkey started to enforce its interest. In the prime ministry of Ahmet Davutoğlu there was a chance to advance the relations again and achieve at least the visa free travel of the Turkish citizens in the territory of the European Union, but after his removal, and especially after the coup attempt on 15th July 2016 this goal seemed to be unattainable, as well as the EU membership. This study attempts to introduce those – mostly – internal factors of the past years which deeply effected the worsening relationship with the European Union and aims to identify the reasons, why the visa-liberalization can not come into force.

Keywords: EU-Turkey relationship, visa-liberalization process, Readmission Agreement, Turkey

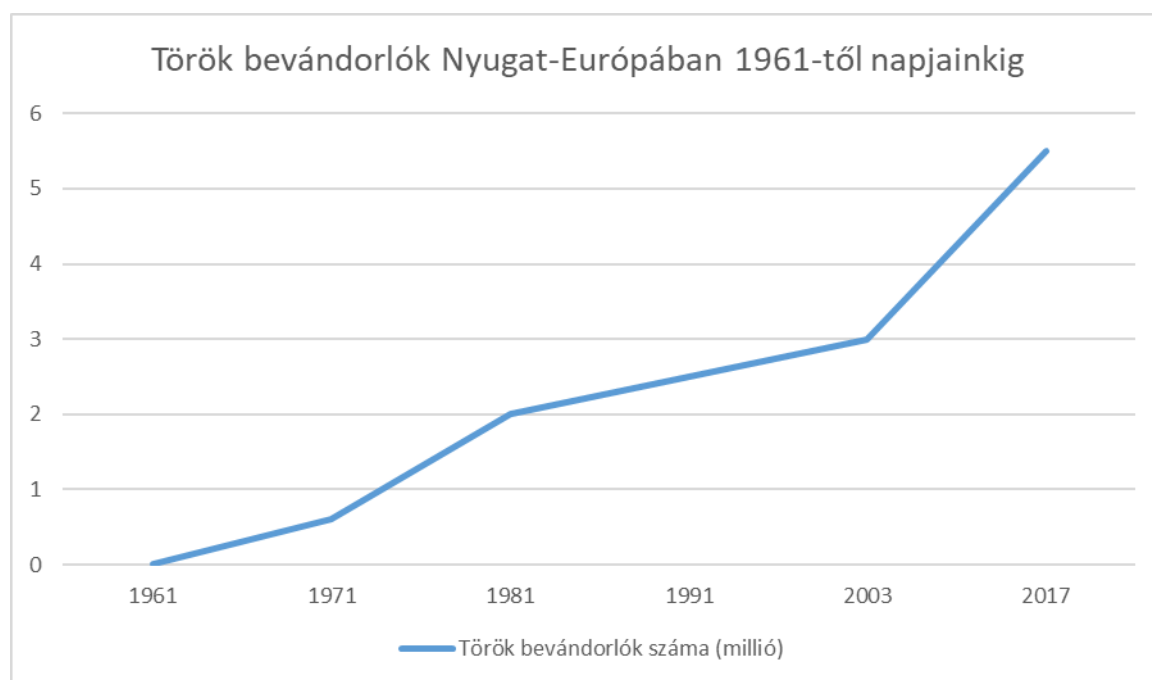
2. Bevezetés

Törökország és az Európai Unió közt zajló csatlakozási kísérlet már az egyik legrégebb óta tartó folyamat. Ezen munka célja viszont most nem maga a csatlakozás bemutatása, hanem a vízumliberalizációs párbeszéd kezdete, annak alakulása és jelenlegi helyzete. Maga az, hogy a török állampolgárokra vízumkötelezettséget róttak, az 1970-es évek elejére tehető. A hetvenes években két kőolajválság is sújtotta a világgazdaságot, így Törökországot is, amit politikai instabilitás kísért. Ezt több katonai puccs is igazolta. Ezek okán, és hogy a nyugat-európai gazdasági fellendülés következtében egyre nagyobb számú vendégmunkásra lett igény Nyugat-Európában, elsősorban Németországban: vízumkényszert vezettek be a török állampolgárokkal szemben (Pénzváltó N. 2016). Míg Európa a személyek, addig Törökország az Európai Közösség áruinak szabad áramlásától tartott. A németek 1973-tól bevezették a vízumkötelezettséget. A törökök viszont gazdaságilag nyitottak és a nyolcvanas évektől a korábbi importhelyettesítő politika helyett Turgut Özal új gazdasági tervének megfelelően exportra támaszkodó gazdaságpolitikát vezettek be, amellyel a gazdasági kapcsolatokra helyeződött a hangsúly (Davutoğlu A. 2016). 1987-ben Törökország hivatalosan is benyújtotta csatlakozási kérelmét teljes tagságra – korábban csak társult tag - amit majd csak 1999-ben fogadott el az Unió, de a tárgyalások csak 2005-ben kezdődtek el, azóta is kevés sikerrel. A 2002-ben kormányra került - és azóta is hatalmon lévő - Igazság és Fejlődés pártja Recep Tayyip Erdoğan vezetésével, habár iszlamista nézeteket vall, kezdetben meglehetősen szorgalmazták az uniós csatlakozást. A sorozatos csalódások hatására azonban elfordultak a Nyugattól. Ahmet Davutoğlu

---

¹ Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Bölcsész- és Társadalomtudományi Kar, nemzetközi tanulmányok MSc, hallgató

külgyminiszter, majd később miniszterelnök nevéhez köthető az ezután kialakított jó viszony a szomszédos országokkal („zéró probléma a szomszédokkal”), valamint a migrációs válságkezelés kezdeményezése a Nyugatnál és a vízummentesség megvalósításának fejleményei is.

1.ábra: A török bevándorlók számának növekedését mutatja a nyugat-európai országokban, legnagyobb számba Németországban, valamint Franciaországban és Hollandiában. Forrás: İçduygu and Kirişçi, (2009); Abadan-Unat, (2002) adatai alapján készült diagram. Saját szerkesztés

3. Visszafogadási Megállapodás és a vízumliberalizációs párbeszéd kezdete

A csatlakozási tárgyalások lendülete korán elhalt 2005 után. Ankara viszont sosem adta fel a nagy álmot, hogy az Európai Unió tagja lehessen. Erre jó lehetőség volt a menekült válság. Ezzel kapcsolatban az együttműködés már 2013-ban megkezdődött, amikor az uniós tagállamokat még kevésbé érintette az – első sorban szíriai – menekültek áramlása, Törökországba viszont már százezrek érkeztek. Az együttműködési folyamat első állomása a Visszafogadási Megállapodás (Readmission Agreement), melyet 2013. december 16-án írtak alá. Ez a Megállapodás elsődleges célja „hogy erősítsék együttműködésüket az illegális bevándorlás elleni hatékonyabb küzdelem érdekében, hogy e megállapodás segítségével és viszonzossági alapon hatékony és gyors eljárásokat hozzanak létre az olyan személyek azonosítására, illetve biztonságos és szabályos visszatérésére, akik a Törökország vagy az Unió valamely tagállama területére való beutazás, illetve területén tartózkodás feltételeinek nem, illetve már nem felelnek meg, továbbá hogy az együttműködés szellemében elősegítsék az ilyen személyek átszállítását”²

Ezen Megállapodás mellett, sor került egy másik folyamat megindítására is, ami számunkra most a legfontosabb. Ankara célja az volt, hogy csatlakozást, ami már a kezdetekben kudarcba fulladt,

² Megállapodás az Európai Unió és a Török Köztársaság között a jogellenesen tartózkodó személyek visszafogadásáról [https://eur-lex.europa.eu/legal-content/HU/ALL/?uri=CELEX:22014A0507\(01\)](https://eur-lex.europa.eu/legal-content/HU/ALL/?uri=CELEX:22014A0507(01)) Letöltés: 2018.03.14

újra napirendre hozza, de jobbnak látták, ha először egy realisabb célt tűznek ki, a vízummentességet. Ennek értelmében a török állampolgárok vízum igénylése nélkül utazhatnak a schengeni övezeten belül 90 napon keresztül. Kritériumait az „Útiterv a vízummentes rezsim felé” című dokumentumban dolgozták ki. A terv jogi és igazgatási reformokat határoz meg annak érdekében, hogy biztonságos környezetet biztosítson a vízummentes utazáshoz. A dokumentum összesen 72 kritériumból áll, amelyet Törökországnak teljesítenie kell. Ez négy területre terjed ki:

- Dokumentumbiztonság
  - Migráció- és határrendezés
  - Közrend és közbiztonság
  - Alapvető jogok
- + Illegális migránsok visszafogadása.³

A folyamat implementációjának első jelentésére 2014. október 20-án került sor. Az előre lépések felmérését a Bizottság végezte és jelentette a Tanácsnak és a Parlamentnek. Ekkor a 72 pontból még csak 13 került a teljesített kategóriába és 9-et majdnem teljesítettek. A maradék 50 pont részben vagy egyáltalán nem teljesült. Egy év után a Bizottság kimondta, hogy Törökország előrehaladott és képes további erőfeszítésekre a kritériumok teljesítése érdekében, viszont a jogi és adminisztrációs helyzet és fejlődés és az EU-val való teljes együttműködés még nem érte el a megfelelő szintet, hogy a vízumkötelezettség megszűnjön.⁴

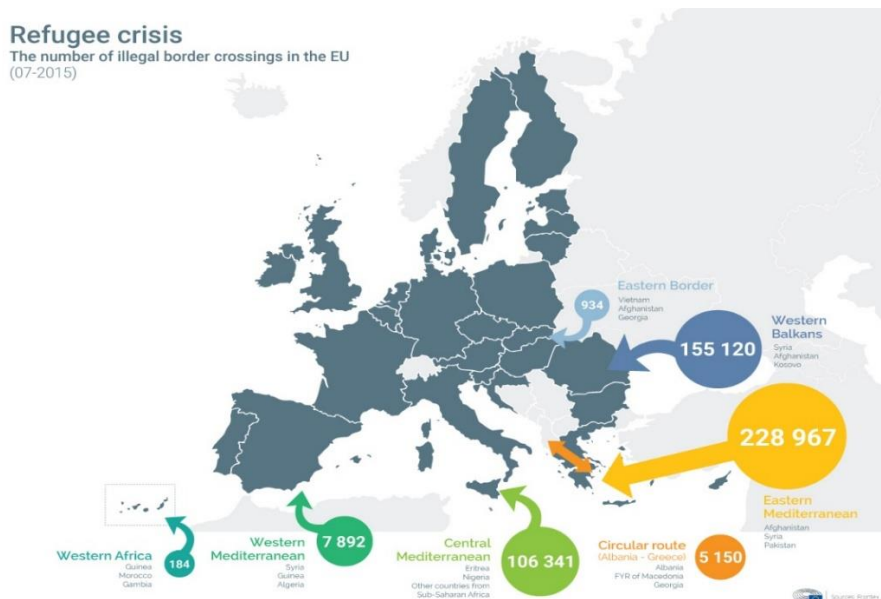
De nézzük meg ennek a politikai oldalát. A Visszafogadási Megállapodás gyakorlatilag nem éri meg Törökországnak, nagy kockázatot vállal vele. A vízumliberalizáció viszont nagyobb hasznot hozna és kiegyensúlyozná a Megállapodással járó költségeket (Bürgin A. 2011). Az Unió érdekében az áll, hogy a Megállapodás minél hamarabb, késés nélkül lépjen hatályba, és Törökország hajtsa végre. Ennek több oka van. Egyik, hogy Törökország kritikus pont, a legtöbb illegális migráns innen érkezik, ennek véget kell vetni. A másik ok, hogy a „zéró probléma szomszédokkal” politika keretében Ankara vízumliberalizációt vezetett be olyan környező országokkal, ahol instabil a helyzet. Harmadszor, az EU törvénytelen vízumkötelezettsége a török állampolgárokkal szemben. Az Ankarai Megállapodás (+1977-es protokoll) szerint nem lehet akadályozni a török állampolgárok szabad áramlását. De Törökország mégis alávetette magát a jelenlegi schengeni vízumhoz szükséges követelmények teljesítésére (Aka H. B.–Özkural N. 2015). Törökország az egyetlen tagjelölt állam, amely nem rendelkezik vízummentes rezsimmel, miközben a többi balkáni tagjelölt (Albánia, Macedónia, Montenegró és Szerbia), de Ukrajna, Moldova, Bosznia és Hercegovina és Grúzia is már megkapta.⁵ Nyilvánvaló, hogy ennek hátterében egyrészt Törökország nagyszámú népessége áll, és Európa fél a török inváziótól. A másik ok pedig az, hogy ez nagyszámú népesség muszlim vallású, ami sehogy sem egyezik az uniós országok keresztény értékeivel. Az Unió ugyan hivatalosan nem a kereszténységre épít, hiszen nem egy vallási közösség, de a vallási különbség kimondatlan ellentét (Modebadze V.–Sayin F. M. 2015). (A törökök gyakran is vádolják az EU-t iszlamofóbiával.)

³ European Commission – Visa liberalization Roadmap

⁴ First implementation report on the visa roadmap, 2014.10.20 https://ec.europa.eu/home-affairs/sites/homeaffairs/files/e-library/documents/policies/international-affairs/general/docs/turkey_first_progress_report_en.pdf Letöltés: 2018.04.05

⁵ European Commission – Migration and Home Affairs <https://ec.europa.eu/home-affairs/what-we-do/policies/borders-and-visas/visa-policy#stats> 2018.04.05

4. Migrációs válság kezdete, első csúcstalálkozó

2.ábra: Illegális határátlépők száma az Európai Unióba 2015. júliusában.

Forrás: Frontex, <http://www.europarl.europa.eu/sides/getDoc.do?type=IM-PRESS&reference=20150831TST91035&language=EN>

Letöltés: 2018.11.26.

2015-ben már Európába is elkezdtek nagyobb számban áramlani a menekültek, ami nyárra a tetőfokára hágott és válsághelyzet állt elő. Ez év őszére mind az uniós, mind a török fél belátta, hogy szükség van a közös együttműködésre. Első sorban az Európai Uniónak volt szüksége Törökországra a menekültek megfékezése érdekében, így Ankara jó alkupozícióba került, hiszen lehetősége nyílt pénzügyi támogatásra és a helyzetet kihasználva a csatlakozási folyamat felgyorsítására is.⁶

2015. október 29-én sor került az első EU-Törökország csúcstalálkozóra és a Közös Akcióterv aktiválására. Az uniós államfők és a török miniszterelnök, Ahmet Davutoğlu találkoztak Brüsszelben az Európai Tanács ülésén. A találkozó célja volt a migrációs válság kezelésére megoldást találni, továbbá témaként szolgált a terrorizmus elleni küzdelem és az EU-török kapcsolatok is. A tárgyalás során sikerült több ponton is eredményre jutni. Megnyitották a 17. fejezetet és Davutoğlu biztosította a megjelenteket, hogy Törökország felgyorsítja a vízummentesség kritériumainak teljesítését. Az EU részéről pedig az erről szóló második jelentés elkészítésének határideje 2016. március eleje lett. A felek továbbá megegyeztek, hogy a Visszafogadási Megállapodás teljes alkalmazásra kerül 2016. júniusától és amennyiben Ankara teljesíti a vízumliberalizáció feltételeit, 2016. őszére megszűnik a vízumkötelezettség.

A Közös Akcióterv (Joint Action Plan) is életbelépett a csúcstalálkozó következtében. Ezen együttműködés keretében az Unió pénzügyi támogatással segíti Törökországot, melyet arra használnak fel, hogy átmeneti védelmet nyújtsanak a szíriai menekültek számára. Erre 3 milliárd eurót biztosítanak – ami inkább tekinthető jelképes összegnek, mivel Törökország már 2,2 milliárd

⁶ Hóvári, 2015 - Törökország kegyeit keresve, Messzelátó Blog, http://messzelatoblog.hu/blog/torokorszag_kegyeit_keresve Letöltés dátuma: 2018.02.10

menekültet lát el és erre már legalább 8 milliárd dollárt költöttek. Az akcióterv második részében található meg a vízumliberalizációról szóló pont is, melyben az EU segít a kritériumok teljesítésében. A találkozón továbbá megegyeztek abban, hogy a török csatlakozási folyamat felfrissítésre érdekében évente kétszer kellene csúcstalálkozót szervezni.⁷ Törökország érdeke ezen a találkozón is valójában a vízummentesség elérése volt, nem pedig a pénzügyi támogatás. Ez politikai, de egyben társadalmi kérdés is, amely erősítheti Erdoğan elnök erejét a belpolitikában.⁸

5. További tárgyalások és a vízumliberalizáció hiányzó feltételei

2016. márciusában sor került a következő csúcstalálkozóra. 2016. március 7-én életbe lépett a Visszafogadási Megállapodás, azaz „Törökország hozzájárult egyrészt ahhoz, hogy minden olyan, nemzetközi védelemre nem szoruló migránst, aki Törökországból jutott át Görögországba, azonnal visszaküldjenek Törökországba, másrészt vállalta, hogy a török felségvizeken elfogott minden irreguláris migránst visszafogad.”⁹

A március 7-i paktumot sokan kritizálták nemcsak másnap, de már a tárgyalás során is sok volt az ellentét. Bíralták Törökország helyzetét az emberi jogok terén, valamint, hogy nem elég felkészült a vízumliberalizációra, sem pedig a migránsok visszafogadására és nincs meg a megfelelő politikai akarat sem.¹⁰

A jelentősebb találkozót azonban március 18-án rendezték Brüsszelben, melyen szintén Davutoğlu képviselte a török oldalt. A két fél közös nyilatkozatával a tanácsülésen megerősítették a 2015. november 29-i közös cselekvési tervet. Már eddig is jelentős előre lépések történtek mind Törökország, mind az EU oldaláról. A vízumliberalizáció terén is haladt a munka. Március 4-én, két év után elkészült a Második jelentés, valamint megnyitották a gazdasági és monetáris unióról szóló 17. fejezetet, amit korábban a franciák miatt blokkoltak. A Visszafogadási Megállapodás életbelépésével az EU humanitárius segítséget és további 3 milliárd eurót ígért, valamint a vámunió továbbfejlesztését és az előző nyilatkozat megerősítését. A vízumliberalizációs menetrend felgyorsításával a vízummentességet pedig október helyett már június végére ígérték.¹¹

A közös nyilatkozat viszont sok sebből vérzik. Davutoğlu miniszterelnök büszkén tért vissza a tárgyalásról, mondván biztos a vízummentesség. Többek között Merkel sok ígéretet tett a törököknek és szorgalmazza a vízumliberalizációt, de miért huny szemet az emberi jogok megsértése felett? Ankara ellen szól továbbá, hogy a 72 kritérium közül még csak 37-et sikerült teljesíteni, így felkészületlennek mondható. A további 3 milliárd euró is meglehetősen meglehetősen, hiszen Törökország jelenleg olyan helyzetben van, hogy sakkban tarthatja az Uniót azzal, hogy a menekültáradatban határait csapként kinyitja vagy bezárja a menekülttömegek előtt, ahogy érdekei tartják.

Ankara mindezen kritikák ellenére lázasan dolgozott a kritériumok teljesítésének elérésére. Ennek köszönhetően a következő, Harmadik jelentésre, amelyre 2016. május 4-én került sor, már

⁷ Európai Tanács ülés - Az EU állam-, illetve kormányfőinek találkozója Törökországgal, 2015.11.29
<http://www.consilium.europa.eu/hu/meetings/international-summit/2015/11/29/> Letöltés: 2018.03.27

⁸ Hóvári, 2015 - Törökország kegyeit keresve, Messzelátó Blog,
http://messzelatoblog.hu/blog/torokorszag_kegyeit_keresve Letöltés dátuma: 2018.02.10

⁹ Európai Tanács ülés – 2016.03.07

¹⁰ Győri, 2016

¹¹ Európai Tanács ülés – EU-Törökország Nyilatkozat, 2016. március 18.
<http://www.consilium.europa.eu/hu/press/press-releases/2016/03/18/eu-turkey-statement/> Letöltés: 2018.03.28

csak 7 pontnál nem sikerült elérni a teljesítés szintjét, melyek többnyire a közrend és közbiztonság garantálásához fűződik¹²

Ez idő alatt a török belpolitikában is változások történtek. Davutoğlu miniszterelnököt lemondatták. Erre jó magyarázatot kaphatunk Mustafa Akyoltól, a *Hürriyet Daily News* egyik elemzőjétől: Erdoğannak a hatalma bebiztosítása érdekében egy „low-profile” személyre volt szüksége miniszterelnökként, és habár Davutoğlu az elnök áldásával végezte munkáját, nem fért bele ebbe a „low-profile” keretbe, amikor független lépéseket mert tenni.¹³

Szintén a *Hürriyet Daily News* egyik elemzésében Yusuf Kanlı világít rá arra, hogy a miért is nem teljesülhet most a török állampolgárok vízummentes utazása. Az első probléma a terrorizmus ellenes törvény. Már a 2016. július 15-i események előtt is Erdoğan elnök értelmezésében a terrorizmus egy tágabb fogalom volt, melyet gyakran használt a kurdokra és a gülenistákra, de lehetőséget adott arra is, hogy könnyen letartóztassanak újságírókat vagy a kormány kritikusaikat.¹⁴ Ahhoz, hogy Törökország vízummentességet nyerjen a Schengen zónába, öt feltételnek kellene teljesülnie, amely gyakorlatilag az útítelv fennmaradó 7 teljesítetlen kritériumát is magába foglalja. Ezek a korrupció elleni harc felfrissítésének szükségessége, az személyes adatok védelmének erősítése, az uniós tagállamokkal való igazságügyi együttműködés fokozása valamint az általános szorosabb együttműködés az EU-val. A legfontosabb viszont az lenne, hogy a terrorizmus ellenes törvényt az európai sztenderdeknek megfelelően alakítsák át és a „terrorista”, „terrorizmus” szavakat korlátozottabban definiálják. 2016. május 6-án Erdoğan be is jelentette, hogy nem fogja módosítani a törvényt a vízummentességért cserében. („Mi járjuk a mi utunkat, ti a tieteket”)¹⁵ Amíg ezek jelentőségét Ankara nem látja be és nem tesz ellene, addig az Unió nem fog zöld utat engedni a török állampolgároknak. Erdoğan elnök viszont hisz abban, hogy a menekültekkel fenyegetheti Európát, amennyiben legkésőbb októberig nem kapják meg a vízummentességet¹⁶, akár még több menekültet zúdíthat az európai kontinensre, ahogy azt később nyíltan is állítja.

6. Július 15 és az azt követő időszak

2016. július 15-i sikertelen puccskísérlet jelentősen kiélezte a török belpolitikai helyzetet és annak megítélését a külvilág felé. Az államfő hatalmának megdöntésére megkísérelt államcsíny háttére máig sem tisztázott. Az elnök állítja, hogy korábbi támogatója, Fethullah Gülen és terrorszervezete, a FETÖ áll a történések mögött: Gülen, muszlim prédikátor, értelmiségi, aki támogatója a vallásközi párbeszédnek, a modern oktatásnak és a hit alapú aktivizmusnak. A gülen mozgalom „szociális kohézió építése a párbeszédén és az oktatáson keresztül”, ami nem csak vallási, hanem politikai ideológia is. Erdoğan és Gülen évtizedekig jó kapcsolatot ápoltak, az

---

¹² Turkey's progress on the visa liberalization roadmap – Third implementation report, Letöltés: 2016.05.04

¹³ Akyol, 2016 - When even Davutoglu becomes a „traitor”? - *Hürriyet Daily News*, <http://www.hurriyetdailynews.com/opinion/yusuf-kanli/visa-free-travel-not-now-why-99093>
Letöltés dátuma: 2018.03.28.

¹⁴ The Guardian - EU-Turkey visa deal on brink as Erdoğan refuses to change terror laws 2016.05.06.
<https://www.theguardian.com/world/2016/may/06/erdogan-turkey-not-alter-anti-terror-laws-visa-free-travel-eu>
Letöltés: 2018.04.10.

¹⁵ TRT World, 2016.05.06. <https://www.trtworld.com/europe/erdogan-to-eu-we-will-go-our-way-you-go-yours-1242> Letöltés: 2018.04.12

¹⁶ Kanlı, 2016 - Visa-free travel, not now, why? – *Hürriyet Daily News* online, <http://www.hurriyetdailynews.com/opinion/yusuf-kanli/visa-free-travel-not-now-why-99093>
Letöltés dátuma: 2018.03.28

iszlámot képviselték a kemalisták hatalma ellen¹⁷. 2013-ban szakították meg a kapcsolatot és az azóta már elnök Erdoğan kitart amellett, hogy Gülen egy párhuzamos államot működtet a jelenlegi kormány mellett, hiszen követői nagy számban jelen vannak főként az igazságszolgáltatási és rendészeti szerveknél.¹⁸ FETÖ néven 2016-ban hivatalosan is terrrorszervezetté nyilvánították. Ha a háttér nem is, a következmények biztosak: tömeges elbocsájtások a közszférából, első sorban hadsereg, rendőrség, igazságszolgáltatás, de a médiában is jelentős tisztogatások mentek végbe, és a szükségállapot elrendelése és sorozatos meghosszabbítása, mely teljhatalmat ad az elnöknek.¹⁹

Az Európai Unió és Törökország kapcsolata is láthatóan negatív irányba alakult. Ennek tényéről természetesen mindkét félnek megvan a véleménye és az indoka. A török fél nézőpontját Erhan İçener egyetemi professzor tanulmánya jól tükrözi, melyben azt mutatja be miért nőtt a nyugatellenesség és euroszkepticizmus a puccskísérlet után és ezeknek mik a hatásai Brüsszel és Ankara kapcsolatára. Először is, Törökországot csalódottságként érte az, ahogyan az Európai Unió reagált az eseményre. Igaz, hogy biztosították támogatásukról Ankara demokratikusan megválasztott kormányát, de a puccs leverése után egyetlen uniós alkalmazott vagy tagállami vezető sem tett látogatást Törökországba, és csak gyenge szolidaritásukat fejezték ki. Törökország elkésettnek tartja a Nyugat reakcióját, nem álltak ki eléggé a kormány mellett és ez nagy csalódottságot okozott. Pedig az AKP hozta legközelebb a két felet egymáshoz a csatlakozási folyamat hosszú történelme során, de az utóbbi években számos kritika érte őket (Gezi parki események, korrupciós vádak, Erdoğan személye stb). Az Európai Unió tett ígéretet arra, hogy a török állampolgárok is hamarosan vízummentesen utazhatnak 2016. júniusától, ez öt feltétel teljesülése híján nem valósult meg eddig. De az EU részéről erre amúgy is kevésbé látszik a hajlandóság. İçener felhívja a figyelmet arra, hogy a török emberek életüket adták a demokráciáért, jogállamiságért és az emberi jogokért a puccs éjszakáján. Az Unió legjobb döntése az lenne, ha török eljárás bírálása helyett megnyitná a 23. (igazságszolgáltatás és alapvető jogok) és a 24. (szabadság, biztonság és jog érvényesülése) fejezeteket, hogy nyílt csatornán keresztül közvetíthessék az Unió értékeit és normáit és így segítsék Törökországot ebben a nehéz időszakban. Tovább rontott a helyzeten az is, hogy Ankarában felmerült, hogy a puccskísérlet után visszavezetik a halálbüntetést, ami végül nem következett be. Az EU további félelme, hogy esetleg partnerük felrúgja a Visszafogadási egyezményt a rendkívüli eseményekre való tekintettel. A vízumliberalizáció része a megállapodásnak, de Ankara elutasítja a török terrorizmus ellenes törvény módosítását (bár nem is zárja ki teljesen). A török kormány célja, hogy 2023-ig, a köztársaság megalakulásának 100. évfordulójáig csatlakozzon az Unióhoz (İÇENER E. 2016).

Az Európai Unió megjegyzéseit a török helyzetről a Bizottság 2016-os (majd a 2018-as) országjelentésében fejezi ki leginkább. Ebben külön kitérnek a puccskísérlet által bekövetkezett változásokra. Fő problémaként említik a mértéktelen tisztogatásokat, amiket végeznek a bírói, rendőri, csendőri, katonai, közsolgálati és üzleti szférában, továbbá a médiában, akadémiákon és a magán-szférában is. Az EU figyelmeztette a helyi hatóságokat arra, hogy maximálisan figyelembe kell venni a jogállamiságot és az alapjogokat, melyek alapfeltételei a politikai kritériumok

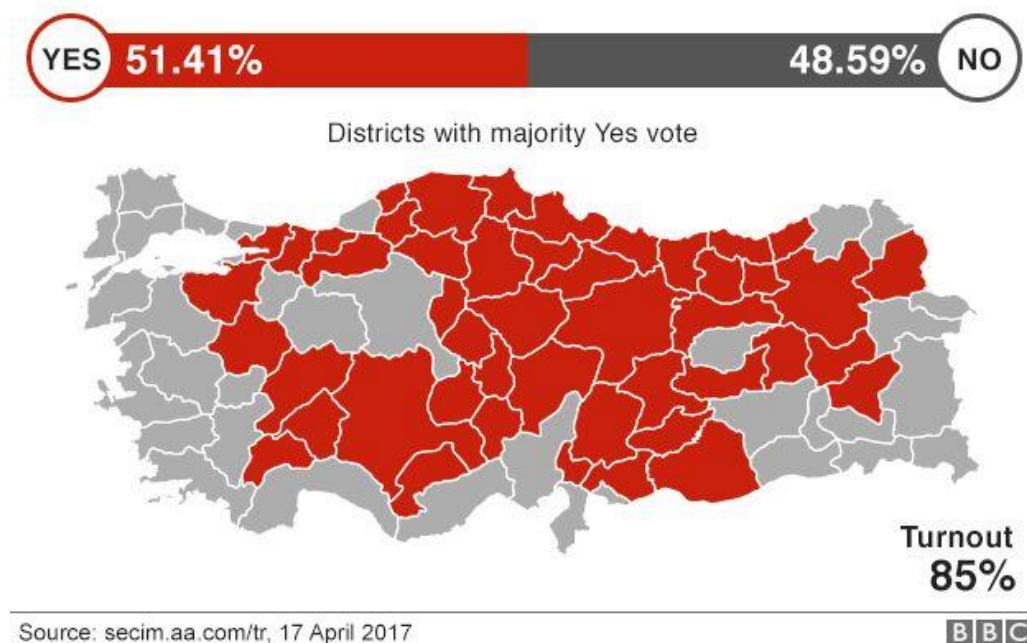
¹⁷ Akyol, 2016 - When even Davutoglu becomes a „traitor”? - Hürriyet Daily News, <http://www.hurriyetaidailynews.com/opinion/yusuf-kanli/visa-free-travel-not-now-why-99093>
Letöltés dátuma: 2018.03.28.

¹⁸ D'Amours, 2016 - ANALYSIS: Dissecting Turkey's Gulen-Erdogan relationship, Middle East Eye, <http://www.middleeasteye.net/news/analysis-dissecting-turkeys-gulen-erdogan-relationship-528239159>
Letöltés dátuma: 2018.04.10

¹⁹ <http://www.euronews.com/2017/07/14/what-has-changed-in-turkey-since-the-coup-attempt> Letöltés: 2018.04.13.

teljesítésének. Habár Ankara igyekszik végrehajtani a Parlament által is elfogadott kormányreform akciótervét és a vízumliberalizációs feltételeket, amíg az alapjogok és jogállamiság, biztosítása nem éri el az uniós sztenderdet, addig nem vehető figyelembe. További probléma a kifejezés szabadságának blokkolása is, ami főleg a médiát érinti. Az elbocsájtások és bebörtönzéseket Gülenel való állítólagos kapcsolatra alapozzák, pedig az egyéni büntetőjogi felelősségnek meg lenne a saját eljárása, de ezekre nem kerül sor, így ezzel a tisztességes bánásmóddhoz való alapjogot - és ezzel megint csak a jogállamiságot is - sérti a török kormány. A vízumliberalizációról kevés szó esik, további fejlemények szükségesek, illetve fontos, hogy Törökország végrehajtsa az Unióval kötött megállapodásokat ennek és a 24. fejezet megnyitásának érdekében.²⁰

A két fél közti problémák csak tovább mélyültek a 2017. április 16-ára kiírt népszavazással az alkotmány módosításáról, arra egy 18 pontból álló javaslatcsomag elfogadásáról. Ennek fő kimenetele az elnöki rendszer bevezetése, ami a Nyugat és az EU szempontjából is Erdoğan egyeduralmi jellegű kormányzását jelentené Törökországra nézve. Magas részvételi aránnyal és szoros eredménnyel, végül a szavazók 51,41%-a (25 157 025 fő) mondott igent erre és 48,59% (23 777 091 fő) pedig nemet.²¹

3. ábra: Szavazatok eloszlása az elnöki rendszer bevezetéséről.

Forrás: <http://www.bbc.com/news/world-europe-39619354> Letöltés: 2018.04.24.

7. Napjaink

Láthatjuk, hogy a 2016-2017-es periódus nagy reményekkel és együttműködésekkel indult, de a szakadék a két fél között csak nőtt a török belpolitikai helyzet alakulásával.

2018. február 7-én megjelent a *Hürriyet Daily News* címlapján, hogy Ankara kész módosítani a terrorellenes törvényét a vízummentesség jegyében, úgy, hogy az nem fog negatívan

²⁰ COMMISSION STAFF WORKING DOCUMENT - Turkey 2016 Report, 2016.11.09

²¹ Dailysabah – Turkey 2017 Referendum Results <https://www.dailysabah.com/election/turkey-2017-referendum>
Letöltés: 2018.04.15

hatni terrorizmus elleni küzdelmükre. A Çavuşoğlu külügyminiszter állítja, hogy mind a 72 kritérium teljesítve van, a Bizottság szerint viszont még mindig 7 hátra van, de az EU dönt.²² Ezzel kapcsolatban nem történt sok fejlemény, viszont előre lépésnek mondható a 2018. március 26-án Várnában tartott informális találkozó, ahol Recep Tayyip Erdoğan török elnök és az uniós vezetők, Donald Tusk, Jean Claude Juncker és a bolgár soros elnök Bojko Boriszov találkozott egymással. Az ülés keretein belül több témát érintettek.²³ Állítólag esett szó a vízumliberalizációról is, de ennek semmi eredménye nem született. A többi kérdésben is inkább csak szimbolikus ígéretet a további együttműködésre.

2018. április 17-én jelent meg az Európai Bizottság 2018-as évre vonatkozó országjelentése, mely nem tér el az előzőtől, a török fél nagy felháborodására. Kiemelik, hogy a szükségállapotot meg kellene szüntetni a legtöbb rendelettel együtt, amelyek korlátozzák többek közt az olyan alapjogokat, mint a kifejezés szabadság és a parlament jogalkotó hatáskörét. Az előző jelentésben még meg nem történt népszavazás eredményével kapcsolatos aggodalmakat is megjegyzik, mivel kétséges a kampány tisztességessége és a szavazás sérthetlensége (a Velencei Bizottság véleménye szerint is.) Valamint a fékek és ellensúlyok hiánya sem elfogadható az Unió számára. A vízumliberalizációval kapcsolatban csak annyit írnak, hogy Törökország előterjesztette a munkatervét a maradék kritérium teljesítésére, ami még értékelés alatt áll.²⁴ Török Külügyminisztérium még aznap reagált a jelentésre. Sérelemzték, hogy az Európai Unió nem képes megérteni és figyelembe venni, hogy Törökország milyen nehéz időszakon megy át és különböző terrorcsoportokkal küzd. A jelentésben meg sem említették, hogy a FETÖ milyen nagy fenyegetés, ami súlyos hiányosság. A terrorizmus elleni küzdelmük pedig nem csak Törökország, de az EU biztonságát is szolgálja. A vízumliberalizációval kapcsolatban csak annyit említettek, hogy Ankara már teljesítette a maga részét, a többi Brüsszelen múlik.²⁵

8. Konklúzió

Az Európai Unió és Törökország kapcsolata hullámzó és kiszámíthatatlan. A leghosszabb ideje tagjelölt állam, csatlakozási kérelmét 1987-ben adta be és az elmúlt 40 évben még a vízummentességet sem sikerült kiharcolnia. 2002-ben, az AKP kormányra kerülésével sok minden megváltozott. Kezdetben az uniós tagság nagy támogatójaként szervezték külpolitikájukat és Recep Tayyip Erdoğan nevéhez köthető a csatlakozási tárgyalások megkezdése is. A török politikai mentalitásra jellemzően - ahogy Davutoğlu is megfogalmazta – jellemző a kezdeti túlzott optimizmus, majd csalódást követően a kiábrándultság. Ez teljes mértékben végig is kíséri a csatlakozási kísérlet éveit. Miután körvonalazódott, hogy a tárgyalási fejezetek egyeztetése több akadályba ütközik, mint azt várták Törökország arra kezdett törekedni, hogy a közel-keleti térségben egyfajta regionális hatalommá nője ki magát. Az Iszlám Állam terjeszkedése és a szíriai polgárháború fokozódása olyan menekült áradatot indított el, mely ugyan válsághelyzetet okozott

²² Hürriyet Daily News - Turkey's anti-terror law to be amended for EU visa deal: Officials, 2018.02.07 <http://www.hurriyetdailynews.com/turkeys-anti-terror-law-to-be-amended-for-eu-visa-deal-officials-126978> Letöltés: 2018.04.15

²³ Európai Tanács - EU-Törökország vezetői szintű találkozó a bulgáriai Várnában, 2018.03.26.

<http://www.consilium.europa.eu/hu/meetings/international-summit/2018/03/26/> Letöltés: 2018.04.15.

²⁴ COMMISSION STAFF WORKING DOCUMENT - Turkey 2018 Report, 2018.04.17.

²⁵ Hürriyet Daily News: Turkey slams EU for progress report, having „negativity” against Turkey, 2018.04.17 <http://www.hurriyetdailynews.com/turkey-slams-eu-for-progress-report-having-negativity-against-turkey-130471> Letöltés: 2018.04.18.

az Unióban és nagy kihívás elé állította Ankarát is, még is a két fél kapcsolatának újra értelmezéséhez vezetett. Szükség van együttműködésre! Törökország inkább saját érdekeinek érvényesítését látta ebben, elsősorban gazdasági lehetőséget, valamint lehetőséget arra, hogy legalább a vízummentes utazást elérje a török állampolgárok számára. Ez máig sem sikerült. Ennek több okát ismerhettük meg a munka során, melyből talán hármat fontos kiemelni az összegzésben. A terrorizmus elleni törvény megfogalmazása lehetőséget ad annak tág értelmezésére, így kevésbé korlátozza az eljárási rendet, azt, hogy mi minősül terrorizmusnak, illetve ki terroristának és könnyen letartóztathatnak akár újságírókat, vagy a kormány kritikusaikat is. Ebből következik a másik két ok is, az alapvető emberi jogok megsértése, mint a szólásszabadság, a kifejezés szabadsága, valamint a jogállamiság kérdése is. Ezeket a problémákat pedig mind felerősítette a 2016. július 15-i elbukott puccskísérlet, mivel ezek után Erdoğan jogosnak érezte sajátos módszereivel leszámolni ellenségeivel. A már eddig is gyakorlatilag „egyeduralkodóként” kormányzó elnök a 2017. április 16-i népszavazással alkotmányosan bebiztosította hatalmát. Az elmúlt néhány év török bel- és külpolitikai eseményei kapcsán jogosan merül fel a kérdés, hogy Ankara biztosan akar-e az Európai Unió tagállama lenni, vagy ennél többre törekszik? Biztos választ nem lehet adni, de gyakran tűnik úgy, hogy az uniós tagság már inkább egyfajta presztizs kérdés vagy csak a gazdasági előnyök kihasználása a cél, de a vízumliberalizációért való küzdelem, valamint a vámunió jelenleg sokkal inkább napirenden van, mint a teljes tagság. Nem lehet előre megjósolni, hogy alakul a két fél viszonya. Bármikor történhet olyan esemény, ami összehozza Ankarát és Brüsszelt, amikor az érdekek és nem az értékek döntenek. Nem zárhatjuk ki tehát a vízumliberalizáció bevezetését sem, bár kevés az esély rá, hogy ez a közel jövőben megvalósul.

Irodalomjegyzék

- AKA, H. B.–ÖZKURAL, N. (2015): Turkey and the European Union: A Review of Turkey's Readmission Agreement, *The European Legacy*, pp. 262–263.
- BÜRGİN A. (2012): European Commission's Agency Meets Ankara's Agenda: Why Turkey Is Ready for a Readmission Agreement. *Journal of European Public Policy*, 19(6), pp. 883–899.
- DAVUTOĞLU A. (2016): *Stratégiai mélység, Törökország nemzetközi helyzete.* (Hungarian edition) Budapest, Antall József Tudásközpont, 518 p.
- İÇENER, E. (2016): Turkey-EU Relation after the Failed July 15 Coup Attempt, *Volume: 79 Autumn'16/Special Issue on the July 15 Coup Attempt and Turkey Democracy*, Ahmet Yesevi University, *Journal of Social Science of the Turcic World*, pp. 72–79
- MODEBADZE, V.–SAYIN, F. M. (2015): Why Turkey should join to the European Union: Arguments in favour of Turkish Membership, *Journal of Liberty and International Affairs*, 1(2), pp. 3–5.
- PÉNZVÁLTÓ N. (2016): Törökország és az Európai Unió – Érdekek és értékek hálójában. *Baranyi T. P.–Szálkai K. (szerk.): Újhold – A török külpolitika útkeresése a 21. század elején.* Bp, Antall József Tudásközpont. pp. 187–209.

Internetes hivatkozások

- AKYOL, M. (2016): When even Davutoglu becomes a „traitor”? - *Hürriyet Daily News*, <http://www.hurriyetsdailynews.com/opinion/yusuf-kanli/visa-free-travel-not-now-why-99093>
Letöltés dátuma: 2018.03.28.

DAILY SABAH -Turkey 2017 Referendum Results

<https://www.dailysabah.com/election/turkey-2017-referendum>

Letöltés dátuma: 2018.04.15

D'AMOURS JILLIEN (2016): ANALYSIS: Dissecting Turkey's Gulen-Erdogan relationship, *Middle East Eye*,

<http://www.middleeasteye.net/news/analysis-dissecting-turkeys-gulen-erdogan-relationship-528239159>

Letöltés dátuma: 2018.04.10

EURONEWS: What has changed in Turkey since the coup attempt?

<http://www.euronews.com/2017/07/14/what-has-changed-in-turkey-since-the-coup-attempt> Letöltés dátuma: 2018.04.13.

EUROPEAN COMMISSION

Commission Staff Working Document - Turkey 2016 Report, 2016.11.09

https://ec.europa.eu/neighbourhood-enlargement/sites/near/files/pdf/key_documents/2016/20161109_report_turkey.pdf

Letöltés dátuma: 2018.02.14

Commission Staff Working Document - Turkey 2018 Report, 2018.04.17.

<https://ec.europa.eu/neighbourhood-enlargement/sites/near/files/20180417-turkey-report.pdf>

Letöltés dátuma: 2018.04.18.

EUROPEAN COMMISSION (2014)

Report From The Commission To The European Parliament And The Council on progress by Turkey in fulfilling the requirements of its visa liberalisation roadmap,

https://ec.europa.eu/neighbourhood-enlargement/countries/detailed-country-information/turkey_en

Letöltés dátuma: 2018.03.01.

EUROPEAN COMMISSION (2013): Roadmap towards the visa-free regime with Turkey,

https://ec.europa.eu/home-affairs/sites/homeaffairs/files/what-is-new/news/news/docs/20131216-roadmap_towards_the_visa-free_regime_with_turkey_en.pdf

Letöltés dátuma: 2018.02.15.

EURÓPAI TANÁCS (2015): Az EU állam-, illetve kormányfőinek találkozója Törökországgal, EU–Törökország nyilatkozat,

<http://www.consilium.europa.eu/hu/press/press-releases/2015/11/29/eu-turkey-meeting-statement/>

Letöltés dátuma: 2018.01.22.

EURÓPAI TANÁCS (2016):

EU–Törökország nyilatkozat, 2016. március 18.

<http://www.consilium.europa.eu/hu/press/press-releases/2016/03/18/eu-turkey-statement/> Letöltés dátuma: 2018.01.23

EURÓPAI TANÁCS (2018): EU–Törökország vezetői szintű találkozó a bulgáriai Várnában

<http://www.consilium.europa.eu/hu/meetings/international-summit/2018/03/26/>

Letöltés dátuma: 2018.04.15.

EURÓPAI UNIÓ (2015):

Megállapodás az Európai Unió és a Török Köztársaság között a jogellenesen tartózkodó személyek visszafogadásáról

[https://eur-lex.europa.eu/legal-content/HU/ALL/?uri=CELEX:22014A0507\(01\)](https://eur-lex.europa.eu/legal-content/HU/ALL/?uri=CELEX:22014A0507(01))

Letöltés dátuma: 2018.03.01.

HÓVÁRI, J. (2015): Törökország kegyeit keresve, *Messzélátó Blog*

http://messzelatoblog.hu/blog/torokorszag_kegyeit_keresve

Letöltés dátuma: 2018.02.10.

HÜRRIYET DAILY NEWS (2018) - Turkey's anti-terror law to be amended for EU visa deal: Officials,

<http://www.hurriyetdailynews.com/turkeys-anti-terror-law-to-be-amended-for-eu-visa-deal-officials-126978>

Letöltés dátuma: 2018.04.15

HÜRRIYET DAILY NEWS (2018):

Turkey slams EU for progress report, having „negativity” against Turkey, 2018.04.17

<http://www.hurriyetdailynews.com/turkey-slams-eu-for-progress-report-having-negativity-against-turkey-130471>

Letöltés dátuma: 2018.04.18.

GYŐRI, E.(2016): Törököt fogtunk – bazári alku Brüsszelben, *Messzélátó Blog*

http://messzelatoblog.hu/blog/torokot_fogtunk_bazari_alku_brusszelben

Letöltés dátuma: 2018.02.10.

GYŐRI, E. (2016): Európa – vasárnaptól tényleg zárva? *Messzélátó Blog*

http://messzelatoblog.hu/blog/europa_vasarnaptol_tenyleg_zarva

Letöltés dátuma: 2018.02.10.

KANLI Y. (2016): Visa-free travel, not now, why? – Hürriyet Daily News online,

<http://www.hurriyetdailynews.com/opinion/yusuf-kanli/visa-free-travel-not-now-why-99093>

Letöltés dátuma: 2018.03.28

THE GUARDIAN (2016):

EU-Turkey visa deal on brink as Erdoğan refuses to change terror laws

<https://www.theguardian.com/world/2016/may/06/erdogan-turkey-not-alter-anti-terror-laws-visa-free-travel-eu>

Letöltés dátuma: 2018.04.10.

TRT WORLD (2016): Erdogan to EU: We will go our way; you go yours

<https://www.trtworld.com/europe/erdogan-to-eu-we-will-go-our-way-you-go-yours-1242>

Letöltés: 2018.04.12